

Efterfølgende Afhandling om Arbejdernes økonomiske Kaar er den prisbelønnede Besvarelse af den af Nationaløkonomisk Forenings Fond for 1925 udsatte Opgave, jfr. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1926 S. 103. Siden Komiteens Bedømmelse er Afhandlingen underkastet forskellige Ændringer.

ARBEJDERKLASSENS ØKONOMISKE KAAR I DANMARK I DE SIDSTE 50 AAR.

Af Knud Dalgaard.

INDLEDNING.

I 1873 begyndte en Kreds af interesserede Mænd Udgivelsen af Nationaløkonomisk Tidsskrift. Tidsskriftets første Hæfte indledes med en Artikel af Professor *Scharling* om Arbejderspørgsmaalet i Danmark. Dette var næppe nogen Tilfældighed; thi med den begyndende industrielle Udvikling var Arbejderspørgsmaalet i moderne Forstand rykket det danske Samfund ind paa Livet. Med Næringsfrihedens Indførelse i 1857 og Toldloven af 1863 var de retlige Hindringer fjernede for Danmarks Overgang fra en national Økonomi til dets Tilslutning til den internationale Økonomi. Udskillelsen af Hertugdømmerne havde givet den endnu svage nationale danske Industri uventede Chancer; med den fransk-tyske Krig satte endelig en ny Opgangsperiode ind, og under denne fik den danske Industri sikkert Fodfæste. Samtidig hermed omformedes Landbruget, idet en stadig større Del af Husfliden udskiltes fra dette Erhverv. Endelig skabtes gennem Samfærdselsmidlernes Udvikling et internationalt Marked, og herigennem forberedtes Landbrugets Industrialisering — dets Overgang til animalsk Produktion.

I det følgende skal nu belyses Arbejderklassens økonomiske Kaar i denne nye Fase i vort Lands økonomiske Historie, som hermed var indledet. Denne Opgave kan kun delvis løses umiddelbart ved en Betragtning af Arbejderklassens Levevis. Det er derfor nødvendigt at gaa en Omvej. Vi har da søgt at bestemme Arbejdslønnens Højde. Oplysninger

herom foreligger i Reglen i Form af Opgivelse af Timeløn, Dagløn eller Ugeløn. Det gælder imidlertid at komme til Klarhed over Lønnens Størrelse gennem en længere Periode, og ved Hjælp af de foreliggende Oplysninger over Længden af den daglige Arbejdstid og Arbejdsløshedens Størrelse har vi da udregnet Arbejderens Aarsløn. Endvidere er undersøgt, i hvilken Grad Arbejderen kan paaregne en Bifortjeneste. Nu danner vel Arbejderne i Kraft af deres særlige Stilling i Samfundsøkonomien en fra de øvrige Samfundslag ret afgrænset Klasse; men den er dog i økonomisk Henseende i ikke ringe Grad differentieret. Denne Differentiering knytter sig dels til Erhvervet: Industri — Landbrug, dels til Arbejderens Stilling i Erhvervet: Faglært — ufaglært og endelig til den territoriale Inddeling: Hovedstad — Provinsbyer — Landdistrikter. Det er da nødvendigt at godtgøre, i hvilken Grad denne Differentiering har været af Betydning for Indtægtens Højde. Efter saaledes at have bestemt den nominelle Indtægt har vi søgt at belyse Prisforholdene for de Varer, Arbejderen erhverver for sin Indtægt, idet der ogsaa her har maattet tages Hensyn til Forskellen mellem de forskellige Landsdele. Ved nu at sammenholde det saaledes fundne Udtryk for Prisniveauet med den nominelle Indtægt er der da fundet en Maalestok for Indtægtens Købeevne d. v. s. for Realindtægten. Endelig er undersøgt Betydningen af den sociale Lovgivning og mere i Almindelighed givet en Fremstilling af Arbejderklassens Levevis og Levevilkaar i denne 50aarige Periode.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side
Første Afsnit: ARBEJDSLØNNEN	107
I. Arbejdere i Industrien 1872-1924	107
II. Landbrugsarbejdere 1872-1921	127
Andet Afsnit: BINDTÆGTER	136
Tredie Afsnit: DETAILPRISNIVEAUET	146
I. Prisbevægelsen 1872-1924	146
II. Prisniveauets Forskellighed efter Landsdele	167
Fjerde Afsnit: REALINDTÆGT OG LEVEVILKAAR	171

Første Afsnit.

ARBEJDSLØNNEN.

I. Arbejdere i Industrien 1872—1924.

1872.

I 1874 udgav Indenrigsministeriet: „Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Danmark i Aaret 1872“. I Indledningen til dette Skrift hedder det: „Paa Grund af den Opmærksomhed, som Arbejderspørgsmaalet i de senere Aar har vakt saavel her i Landet som i Udlandet, en Opmærksomhed der er bleven holdt vaagen ved de saa hyppigt tilbagevendende Arbejdsnedlæggelser, fandt Indenrigsministeriet, at det vilde være af særdeles Interesse, om det maatte kunne lykkes at tilvejebringe Oplysninger om Arbejdernes Forhold i Danmark, for at disse Oplysninger kunde tjene til Grundlag for senere Drøftelser og mulige Foranstaltninger til at raade Bod paa de Mangler, som maatte vise sig at være til Stede“.

Denne Undersøgelse var saaledes bredt anlagt, idet den tilsigtede ikke alene at tilvejebringe Oplysning om Lønnens Højde i saavel Industrien som Landbruget, men ogsaa mere i Almindelighed at belyse Arbejderbefolkningens Levevilkaar.

Ministeriet henvendte sig derfor „dels til de kommunale eller andre Autoriteter, der maatte antages særlig at kunne have Adgang til Kundskab om Arbejdernes Stilling, dels til Fabrikanter og større Landejendomsbesiddere, dels endelig til de mindre Haandværkere og Professionister“.

Vi vil i dette Afsnit alene holde os til de Oplysninger, som ved denne Undersøgelse tilvejebragtes angaaende Arbejdslønnen i Industrien.

A. København.

For København omfattede de brugelige Besvarelser 5608 voksne Mænd (d. v. s. over 18 Aar), og for disse angaves

den gennemsnitlige Aarsløn at udgøre 814 Kr. Aarslønnen er udregnet saaledes, at man har multipliceret Daglønnen med det aarlige Antal Arbejdsdage. Den aarlige Arbejdstid er udregnet paa Grundlag af Besvarelsen af følgende Spørgsmaal:

„Er Arbejdet stadigt hele Aaret rundt, eller i modsat Fald i hvor lang Tid af Aaret kan Arbejderen holdes beskæftiget“?

Arbejdstiden er herefter udregnet til 11,6 Maaneder (hver Maaned ansat til 25 Arbejdsdage). Der er nu næppe nogen Tvivl om, at de 11,6 Maaneder svarer til den Tid, Bedrifterne gennemsnitlig overhovedet holdes gaaende, medens der ikke haves Sikkerhed for, at Arbejderne gennemsnitligt havde Beskæftigelse i saa lang Tid; herom savnes imidlertid ganske Oplysninger. Det synes dog sandsynligt, at Arbejdsløsheden i det hele paa den Tid var mindre end nu, og da 1872 var et Aar med opadgaaende Konjunkturer for Industrien, er det vel muligt, at Arbejdsløsheden ikke var væsentlig større, end hvad der svarede til de 0,4 Maaneder, i hvilke Bedrifterne gennemsnitligt holdtes lukkede.

Tages det imidlertid samtidig i Betragtning, at Tallene refererer sig udelukkende til Arbejdsgiveres skønsmæssige Oplysninger, kan man formentlig gaa ud fra, at den angivne Aarsløn 814 Kr. er noget for høj.

Den angivne Løn angaar faglærte og ufaglærte Arbejdere under ét. Paa Skemaerne havde man ganske vist stillet Spørgsmaal om Fordelingen mellem de to Grupper, men da dette Spørgsmaal i et stort Antal Tilfælde var misforstaaet, var man ikke i Stand til at foretage nogen Opgørelse af Antallet af faglærte og ufaglærte Arbejdere; det synes dog at fremgaa, at Besvarelserne for største Delen angaar faglærte.

Gaar man herefter ud fra, at Gennemsnittet vil ligge noget højere, saafremt det var muligt at udskille Arbejdsmændene, men at paa den anden Side Daglønnen i Almindelighed er anslaaet noget for højt, og at der er tillagt Arbejdsløsheden en noget for ringe Betydning, kan det vel antages, at 814 Kr., er et nogenlunde rigtigt Udtryk for den Aarsløn, en faglært Arbejder i København i 1872 gennemsnitlig kunde paaregne.

Vi er herefter paa Grundlag af Undersøgelsen af 1872 uden Holdepunkt for Lønnen for ufaglærte Arbejdere. Regner man, at Forholdet mellem Lønnen for faglærte og ufaglærte er det samme, som det vi senere finder for 1882, vilde Aarslønnen i 1872 for ufaglærte udgøre 602 Kr. Selv om det vel er muligt, at dette Forhold kan have forandret sig noget,

vil det dog for saa kort et Tidsrum som 10 Aar næppe være mere end nogle faa Procent¹⁾).

B. Købstæderne.

For Købstæderne omfattede Undersøgelsen 14388 voksne Mænd, og den gennemsnitlige Aarsløn angaves for disse til 569 Kr. regnet efter en aarlig Arbejdstid af 11 Maaneder. Lønnen i Købstæderne skulde herefter kun udgøre ca. 70 pCt. af Lønnen i København, men dels er der regnet med en mindre aarlig Arbejdstid, hvad der muligvis i nogen Grad forøger Muligheden for Bifortjeneste, dels haves der ingen Sikkerhed for, at Fordelingen mellem faglærte og ufaglærte Arbejdere er den samme som i København.

Det er herefter tvivlsomt, om man — ligesom for København — kan antage, at det angivne Tal er et nogenlunde rigtigt Udtryk for Lønnen for faglærte Arbejdere.

Et Holdepunkt synes man dog at have i den af Arbejderforeningen i Odense i 1873 udgivne Piece, i hvilken Foreningen i denne By kritiserer de gennem Byraadet til Ministeriet indsendte Oplysninger som formentlig givende et for højt Udtryk for Lønningerne, hvorfor den optog en Statistik blandt sine Medlemmer.

Paa Grundlag af denne Statistik — der iøvrigt ikke synes at afvige væsentligt fra de af Arbejdsgiverne meddelte Oplysninger — kan man udregne den gennemsnitlige Aarsløn for 58 faglærte Arbejdere, for hvilke Lønnen er angivet med et enkelt Tal; den bliver for disse 582 Kr. Da Lønnen i Odense, som da var Landets største By udenfor København, antagelig ligger noget over Gennemsnittet for Købstæderne, synes det herefter ikke usandsynligt, at de 569 Kr. — ligesom det tilsvarende Tal for København — er et nogenlunde godt Udtryk for Lønnen for faglærte Arbejdere. For ufaglærte Arbejdere er det derimod ikke muligt at danne sig noget Skøn.

Hobro 1879.

I 1879 foretog Læge *Th. Sørensen* (den senere Sygekasseinspektør) en Undersøgelse af 22 Arbejderes Lønforhold

¹⁾ For Hobro fandt *Th. Sørensen*, „at den Stigning af Arbejdsmændenes Dagløn (15—20 pCt.), som indtraadte efter 1872 og stod paa sin Højde i 1874 var atter i 1879 næsten udslettet“. For København er i 1882 Spørgsmaalet om Arbejdslønnen i de sidste 3 Aar for de fleste Fag besvaret med: uforandret. For faglærte var Lønnen i 1882 imidlertid uden Tvivl noget højere end i 1872.

og Levevilkaar i Hobro. Paa Grundlag af denne Undersøgelse kan man udregne den gennemsnitlige Aarsløn for 8 faglærte og 12 ufaglærte Arbejdere; den udgjorde henholdsvis 605 og 511 Kr. Omend Materialet talmæssigt er overordentlig spinkelt, er det dog af forskellige Grunde berettiget at drage videregaaende Slutninger paa Grundlag af det. For det første fremgaar det af Undersøgelsen, at det i mange Tilfælde drejer sig om Arbejdere, hvis Løn er typisk for den paagældende Bedrift eller det paagældende Fag, og dernæst borger Forfatterens personlige Kendskab til Forholdene i Forbindelse med hans Grundighed og Omhu for, at de udfundne Resultater er Virkeligheden saa nær, som det synes muligt at naa den. At ogsaa Forfatteren selv mener at kunne gaa ud over den snævre Ramme, som er angivet ved Materialets Oprindelse, fremgaar af hans Udtalelse i Indledningen:

„Jeg har forudsat, at et Forsøg paa at give et Billede af Arbejdernes økonomiske Stilling og Levefod i en mindre Provinskøbstad kunde have sin Interesse, thi man tør vel nok anse sig berettiget til deraf at drage Slutninger om Arbejderforholdene i andre Købstæder af omtrent samme Størrelse.“

Dette Synspunkt har Forfatteren ogsaa givet Udtryk i Titlen paa Undersøgelsen, idet han har benævnet den: „Et Bidrag til Belysning af Købstadarbejderes Vilkaar“.

Omend nu dette Synspunkt mere har sin Berettigelse ved en Betragtning af den paagældende Undersøgelse som Helhed end i Forhold til de enkelte Sider af den, vil vi dog med den for Hobro udfundne Løn som Udgangspunkt søge at naa til et Skøn over, hvad Lønnen i Købstæderne kunde antages at andrage i 1879.

I Forhold til 1872 fandt Th. Sørensen i 1879 en Lønstigning paa ca. 14 pCt. for Hobro for faglærte Arbejdere. Lønnen skulde herefter i 1872 have udgjort ca. 531 Kr. For Odense fandt vi, at den gennemsnitlige Løn udgjorde 582 Kr. og for samtlige Købstæder 569 Kr.; der synes herefter at være et fornuftigt Forhold imellem disse Tal, og Hobro gør da Indtryk af virkelig at være en typisk mindre Købstad. Gaar man herefter ud fra, at Lønstigningen er ca. 14 pCt. for Købstæderne fra 1872 til 1879, skulde Lønnen for en faglært Arbejder i Købstæderne i 1879 gennemsnitlig udgøre 649 Kr.

For ufaglærte fandt Th. Sørensen en Løn af 515 Kr. Forudsætter man, at Gennemsnittet for Købstæderne ligesom for faglærte Arbejdere ligger ca. 7 pCt. over Lønnen i Hobro, vilde dette give en Løn for Købstæderne af 547 Kr.

København 1882.

Oplysninger foreligger i Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 7 udarbejdet af *Marcus Rubin*. Materialet er tilvejebragt gennem Henvendelse til forskellige større Arbejdsgivere og for Svendelønnens Vedkommende desuden til Svendesygekasserne. Paa Skemaerne spurgtes om den maximale, den minimale og den almindelige Dagløn (for Svende desuden Akkordugeløn). Vi vil i det følgende udelukkende holde os til den angivne almindelige Løn, idet vi betragter denne som et tilnærmelsesvis rigtigt Udtryk for den gennemsnitlige Løn.

a. Svende.

For Svende fandtes den almindelige Dagløn gennemsnitlig at være 304 Øre. Dette Tal er fremkommet ved en Samarbejden af de fra Svende og Mestre modtagne Oplysninger, idet det „som almindelig Regel har vist sig, at Skønsopgivelserne fra Svendenes Side i hver Profession er lavere end Opgivelserne fra Mestrene“. Rubin antager herefter, at de meddelte Oplysninger „tør antages ikke paa noget Punkt af Betydning væsentlig at kunne differere fra de virkelige Forhold“. Regner man nu, at den opgivne Dagløn 304 Øre oppebæres i 300 Dage, vilde Aarslønnen udgøre 912 Kr. Spørgsmaalet er imidlertid nu om Størrelsen af paa den ene Side Merfortjenesten ved Akkord paa den anden Side Mindrefortjenesten paa Grund af Arbejdsløshed. Om Akkord oplyses, at den almindelige Ugeløn var 20 Kr. 13 Øre, og Akkordlønnen var saaledes ca. 10 pCt. højere end Daglønnen.

Om Hyppigheden af Akkord haves ingen talmæssige Oplysninger; ved den tilsvarende Undersøgelse i 1898 arbejdede 53 pCt. af Svendene paa Akkord, og Udviklingen fra 1882 til 1898 menes at være gaaet i Retning af større Anvendelse af Akkord. Regner vi, at i 1882 50 pCt. arbejdede paa Akkord, forøgedes Aarslønnen saaledes med gennemsnitlig 5 pCt. Om Arbejdsløsheden haves ingen Oplysning; som Gennemsnit af Aarene 1903—14 svingede Arbejdsløsheden for hele Landet og for alle Fag under ét mellem 6 og 13 pCt. Nu var 1882 næppe noget godt Aar, men om de senere gjorde Erfaringer paa dette Punkt lader sig tilbageføre er noget tvivlsomt. At Sæsonarbejdsløsheden har været betydelig synes givet, men hvorvidt derimod Konjunkturerne med den da svagt udviklede Fabriksindustri har øvet saa stærk Indflydelse lader sig vanske-

ligt afgøre. Da imidlertid Merfortjenesten paa Grund af Akkord vistnok er lavt ansat, maa man formentlig blive staaende ved de 912 Kr. som et Udtryk for Svendenes gennemsnitlige Aarsløn.

b. Arbejds mænd.

For Arbejds mænd fandtes den almindelige Dagløn at udgøre 237 Øre. Oppebæres denne Løn i 300 Dage, faas en Aarsløn af 711 Kr. Da der for Arbejds mænd kun foreligger Oplysninger fra Arbejdsgivernes Side, maa det formodes, at den opgivne Løn danner en Maximumsgrænse for, hvad den virkelige Løn gennemsnitlig andrager.

Angaaende Akkord var der ikke stillet Spørgsmaal paa Skemaerne — muligvis fordi man har anset den for værende af ringe Betydning, hvilket stemmer med, at det ved senere Undersøgelser har vist sig, at den betød mindre for Arbejds mænd end for Svende.

Om Arbejds løsheden haves heller ikke for Arbejds mænd nogen Oplysning; den har dog næppe været væsentlig forskellig fra Svendenes. Da vi nu imidlertid fandt, at for Svende 300 Gange Daglønnen vilde give et Tal, der formentlig kom Aarslønnen nær, vil man se, at den samme Metode for Arbejds mænd vil give et for højt Tal. Reducerer man skøns mæssigt den ved det nævnte Multiplum udfundne Løn for Arbejds mænd 711 Kr. med 5 pCt., under Hensyn til at Opgivelserne alene hidrører fra Arbejdsgivere, og at Akkorden næppe opvejer Arbejds løsheden, faar man en Aarsløn af 675 Kr.

(Provinsen omkring 1882.

I Aarene 1881 - 83 indsamlede Kammerassessor *I. T. Bayer* ved Henvendelse til 1196 større industrielle Bedrifter forskellige Oplysninger om disse Bedrifter herunder ogsaa om Arbejds lønnen.

Resultatet offentliggjordes 1885 under Navnet: Dansk Provinsindustri statistisk fremstillet. Omend nu hele Arbejdets Form giver det en tvivlsom statistisk Værdi, mener vi dog ud af det at kunne uddrage visse Holdpunkter for en Vurdering af Arbejds lønnen i Provinsindustrien omkring 1882.

Forfatteren naar til en gennemsnitlig Aarsløn af 621 Kr.; men da denne er fremkommet ved, at 1 Mand er sat lig 2 Kvinder lig 4 Børn, maa man formentlig helt

se bort fra dette Tal. Vi har derfor af de for de enkelte Byer anførte summariske Oversigter uddraget de Tal, der alene angaar voksne Mænd.

Vi finder herefter for 5048 Mænd en gennemsnitlig Aarsløn af 694 Kr. I dette Tal indgaar saavel Arbejdere i Købstæderne som i Landdistrikterne og saavel Svende som Arbejds mænd. Det refererer sig til Opgivelser fra Arbejdsgiverne, og det angaar i det væsentlige kun større Bedrifter, hvorfor det maa antages at ligge over det Gennemsnit, der vil fremkomme, saafremt alle Bedrifter medtoges.)

København 1892.

Oplysninger foreligger i: „Arbejds lønnen i København i Aaret 1892“ udgivet af Stadens statistiske Kontor ved *Marcus Rubin*.

Fremgangsmaaden ved Tilvejebringelsen af Materialet har været den samme som i 1882, idet dog Oplysninger fra Sygekasserne i alt væsentligt er erstattet med Opgivelser fra Fagforeningerne.

a. Svende.

For Svende udgjorde den almindelige Dagløn 332 Øre. Forudsættes 300 Arbejdsdage, udgør Aarslønnen 996 Kr.; Rubin synes at mene, at dette virkelig svarer til Aarslønnen, naar Hensyn tages til Akkord og Arbejds løshed. Vi skal nu se nærmere herpaa.

For Akkord fandt Rubin ved et aritmetisk Gennemsnit af Fagene en Merfortjeneste pr. Uge af 8 pCt., medens han er uden Oplysning med Hensyn til Hyppigheden af Akkordens Anvendelse. For 1898 konstaterede *Cordt Trap* ved den tilsvarende Undersøgelse en Merfortjeneste paa 18 pCt., men det viste sig da, at en Del af de Fag, der havde en høj Akkordfortjeneste, var særlig store, saaledes at der sandsynligvis i 1892 er tillagt disse en for ringe Vægt; herpaa tyder ogsaa, at i Købstæderne var i 1892 Fortjenesten ved Akkordarbejde 10—15 pCt. højere end ved Dagløn¹⁾. Efter Erfaringerne for 1898 kan dernæst antages, at ca. Halvdelen af Arbejderne i 1892 arbejdede paa Akkord.

Angaaende Arbejds løsheden haves ingen samlede Opgivelser, men det fremgaar af de for de enkelte Fag anførte

¹⁾ *Adolph Jensen*: Nationaløkonomisk Tidsskrift XXXI Bind, Arbejds lønnen i Danmark.

Oplysninger, at den var betydelig. I Aarene 1903--14 svingede Arbejdsløsheden som tidligere nævnt mellem 6 og 13 pCt. Da 1892 var et Aar med nedadgaaende Konjunkturer, kan Arbejdsløsheden i dette Aar herefter antages at have andraget omkring 10 pCt.¹⁾ Det synes da noget tvivlsomt, om Merfortjenesten ved Akkord virkelig har været i Stand til at opveje Mindrefortjenesten paa Grund af Arbejdsløshed, men da Forskellen næppe andrager mere end nogle faa Procent, vil vi blive staaende ved de 996 Kr. som Udtryk for en Svends Aarsløn i 1892.

b. Arbejds mænd.

For Arbejds mænd udgjorde Daglønnen 259 Øre. 300 Arbejdsdage giver da en Aarsløn af 777 Kr. Om Akkord findes ingen Oplysning, udover at det bemærkes, at der ikke forelaa tilstrækkelige Data til at uddrage et Gennemsnit, hvad der maaske kunde tyde paa, at dens Betydning i det hele er ringe.

I 1898 angives det, at der kan fortjenes 19 pCt. mere ved Akkord end paa Dagløn; samtidig oplyses at Akkord anvendes i 24 Fag, medens der arbejdedes paa Dagløn i 65 Fag; derimod haves ikke Oplysning om Arbejdernes Fordeling mellem de to Lønningsmaader. Efter Erfaringerne for 1909 forholdt Antallet af Arbejdere sig imidlertid omtrent som Antallet af Fag. Gaar man herefter ud fra, at dette ogsaa var Tilfældet i 1898, ses det, at Tilstedeværelsen af Akkord i dette Aar forøgede den gennemsnitlige Aarsløn med ca. 5 pCt. Er det samme Tilfældet i 1892, vilde Aarslønnen herefter gennemsnitlig andrage 816 Kr. uden Arbejdsløshed. Sættes denne ligesom for Svende til 10 pCt., udgør den gennemsnitlige Aarsløn da 734 Kr.

Købstæderne 1892.

Oplysninger er tilvejebragt af Byfogedkontorerne eller Byraadene, Bearbejdelsen er foretaget paa Universitetets statistiske Laboratorium, og Resultaterne er offentliggjort i Nationaløkonomisk Tidsskrift XXXI Bind i en Artikel af *Adolph Jensen*: „Arbejdslønnen i Danmark i 1892“ og i Nationaløkonomisk

¹⁾ Paa Grundlag af de for de enkelte Fag anførte Oplysninger finder *Adolph Jensen* (den førnævnte Artikel i Nat. Tidsskrift), at en Arbejdsledighed af 6 Uger næppe er for højt regnet.

Tidsskrift XXXII Bind i en Artikel af *Harald Westergaard*: „Om Arbejdslønnen i Købstæderne i 1892“.

a. Svende.

Oplysningerne angaar kun 9 Haandværksfag, men for disse 9 Fag var i København den gennemsnitlige Dagløn omtrent den samme som for samtlige Fag (334 og 332 Øre). For Købstæderne var Daglønnen for disse Haandværkere 252 Øre. Med 300 Arbejdsdage giver dette en Aarsløn af 756 Kr. Om Akkordlønnen foreligger kun usikre Oplysninger; paa Grundlag af de foreliggende Tal ansættes Merfortjenesten til 10—15 pCt. Om Hyppigheden af Anvendelsen af Akkord er ikke spurgt lige saa lidt som om Arbejdsløsheden.

For København ansættes ovenfor Arbejdsløsheden til 10 pCt.; regner man med den samme Procent for Købstæderne, begaar man næppe nogen stor Fejl ved ligesom for København at gaa ud fra, at de to Faktorer, Akkord og Arbejdsløshed, er gaaet op mod hinanden, saaledes at 756 Kr. herefter skulde angive den gennemsnitlige Aarsløn.

b. Arbejds mænd.

For Arbejds mænd androg Daglønnen gennemsnitlig (Bornholm ikke medregnet) 218 Øre. 300 Dage giver da en Aarsløn af 654 Kr. Ifølge de Oplysninger, der foreligger, skulde Fortjenesten ved Akkord være 17 Kr. ugentlig eller 30 pCt. højere end Daglønnen; regner man ligesom for København, at 27 pCt. af Arbejderne arbejder paa Akkord, udgør Aarslønnen uden Arbejdsløshed gennemsnitlig 707 Kr.; en Arbejdsløshed paa 10 pCt. vilde bringe den ned til 636 Kr. et Tal, der selvfølgelig maa betragtes med Forbehold.

1897.

I dette Aar optoges i Forbindelse med den almindelige Industristatistik en Statistik over Arbejdslønnen. Der knytter sig en særlig Interesse til denne Opgørelse, fordi den — i Modsætning til de tidligere mere enquêtémæssige Undersøgelser — bygger paa den udbetalte Løn.

Paa Skemaet spurgtes om Arbejdernes Antal og deres Fordeling paa Svende, Arbejds mænd m. v. og dernæst om det samlede Beløb af Arbejds løn af enhver Art, som i den tredje Lønningsuge af Maj var blevet udbetalt til hver af disse Arbejdergrupper.

Man er hermed for det første befriet for den Usikkerhed, der klæber ved de skønmæssige Opgivelser, og dernæst tillægges der saaledes nu Akkorden den Betydning, der tilkommer den.

Nedenfor er angivet den gennemsnitlige Ugeløn for Svende og Arbejdsmænd i København og Købstæderne og den Aarsløn, der vil fremkomme, saafremt der havdes Arbejde hele Aaret.

	Svende		Arbejdsmænd	
	Ugeløn	Aarsløn	Ugeløn	Aarsløn
København	22,82 Kr.	1141 Kr.	19,12 Kr.	956 Kr.
Købstæderne	18,18 Kr.	909 Kr.	16,33 Kr.	817 Kr.

Angaaende Arbejdsløsheden er man nu stadig uden sikre Oplysninger. 1897 synes for Erhvervslivet at have været et væsentlig bedre Aar end 1892, og Arbejdsløsheden har sandsynligvis i Sammenhæng hermed været en Del mindre. Sættes den skønmæssigt til 7 pCt.¹⁾, vilde Aarslønnen blive som nedenfor anført.

	Svende	Arbejdsmand
København	1061 Kr.	889 Kr.
Købstæderne	845 Kr.	760 Kr.

København 1898.

I dette Aar foretoges af Stadens statistiske Kontor en ny Undersøgelse i det væsentlige svarende til den foregaaende af 1892. Dog gik man paa forskellige Punkter et Skridt videre; saaledes stillede man Spørgsmaal angaaende Arbejdets Fordeling mellem Dagløn og Akkord; endvidere om Arbejdernes Fordeling efter Aarsindtægtens Størrelse, og endelig søgte man at komme til større Klarhed over Arbejdsløshedens Betydning.

a. Svende.

For Svende er Daglønnen opgjort til 384 Øre. Regnes

¹⁾ Som Støtte for dette Skøn kan anføres, at det i den paagældende Publikation hedder: „Fradraget for Arbejdsløshed 7,4 pCt. mangler imidlertid ikke Holdepunkter i positiv foreliggende Arbejdsløhedsstatistik — det er for Tiden i hvert Fald neppe for lavt“.

med 300 Arbejdsdage naas en Aarsløn af 1152 Kr.; efter denne Metode ansatte vi for 1892 Lønnen til 996 Kr.; nu var imidlertid som tidligere nævnt 1892 ikke noget godt Aar for Industrien, medens 1898 var et Højkonjunkturaar med ringe Arbejdsløshed; samtidig var Akkorden i hvert Fald ikke mindre udbredt end i 1892. Aarslønnen skulde da i 1898 være noget større end 300 Gange Daglønnen, og i god Overensstemmelse hermed naar *Cordt Trap*, der har foretaget den paagældende Undersøgelse, for største Delen ved en Beregning direkte paa Grundlag af opgiven Aarsløn til en Løn for samtlige Svende af gennemsnitlig ca. 1180 Kr.

b. Arbejds mænd.

For disse udgjorde Daglønnen 305 Øre, Aarslønnen altsaa — regnet efter 300 Dage — 915 Kr. Efter de om Akkord givne — tidligere refererede — Oplysninger kan denne antages at have forøget Aarslønnen med ca. 5 pCt., hvad der omtrent vilde svare til den antagne Arbejdsløshed; vi vil da gaa ud fra de 915 Kr. som svarende til Aarslønnen for en Gennemsnitsarbejder.

København 1904.

For dette Aar er Kilden atter den af Stadens statistiske Kontor foretagne Undersøgelse („Arbejdslønnen i København med Nabokommuner i Aaret 1904“), ligesom Materialet i alt væsentligt er tilvejebragt paa samme Maade og er af samme Indhold som tidligere.

a. Svende.

Under Hensyn til Merfortjenesten ved Akkord og Akkordens Hyppighed er Ugelønnen for Svende gennemsnitlig ansat til 27,81 Kr. Med et fuldt Arbejdsaar kunde der herefter paa-regnes en Aarsløn af 1391 Kr. Nu var imidlertid Arbejdsløsheden i dette Aar meget betydelig, idet den ifølge Fagfor-eningernes Opgørelse for samtlige Fag under ét for hele Lan-det androg 12 pCt.

Antages denne Procent at gælde for faglærte Arbejdere i København, reduceres den gennemsnitlige Aarsløn til 1224 Kr. (For 52 Fag med 23,403 Arbejdere beregner *Trap* Aarslønnen til 1200 Kr.).

b. Arbejds mænd.

Daglønnen var for Arbejds mænd 343 Øre. Med fuld Be-

skæftigelse kunde der da paa Dagløn paaregnes en Aarsfortjeneste af 1029 Kr. Under Hensyntagen til Merfortjenesten ved Akkord forøges Aarslønnen med ca. 6 pCt. eller til 1091 Kr. Reduceres dette Tal med 12 pCt. under Hensyn til Arbejdsløsheden, andrager da den virkelige Aarsløn 960 Kr.

1905.

I Forbindelse med Industritællingen i 1906 søgtes Oplysning om det samlede Beløb, der af de enkelte Bedrifter i Løbet af Aaret 1905 var udbetalt til hver enkelt Arbejder, idet der samtidig tilvejebragtes de fornødne Oplysninger om de enkelte Arbejdere, herunder om det Antal Arbejdsdage, der svarede til den til den paagældende Arbejder udbetalte Løn. Resultatet offentliggjortes i „Arbejdslønnen i Industrien ifølge Haandværks- og Industritællingen 1906“. Herefter udgjorde Ugelønnen og den til denne med fuld Beskæftigelse svarende Aarsløn:

	Svende		Arbejds mænd	
	Ugeløn	Aarsløn	Ugeløn	Aarsløn
København	28,9 Kr.	1445 Kr.	23,3 Kr.	1165 Kr.
Købstæderne	22,7 Kr.	1135 Kr.	19,4 Kr.	970 Kr.

Reduceres den udregnede Aarsløn med den af Fagforeningerne for 1905 angivne summariske Procent — 13 — faas som den faktiske Aarsløn:

	Svende	Arbejds mænd
	København	1257 Kr.
Købstæderne	987 Kr.	844 Kr.

København 1909.

I 1909 foretoges paany en Lønundersøgelse af Københavns statistiske Kontor („Arbejdslønnen i København i Aaret 1909“). I Løbet af de foregaaende Aar havde Arbejdsgiver- og Fagorganisationer i betydeligt Omfang selv udviklet en Lønstatistik, og det var derfor nu muligt i langt højere Grad end tidligere at komme ud over den enquêtémæssige Form og som Følge deraf at naa til Resultater, der hvilede paa en mere sikker Basis. Statistiken af 1909 slutter sig iøvrigt saavel i Form som Indhold til de tidligere foretagne.

a. Svende.

Under Hensyn til Daglønnens og Akkordlønnens Størrelse og relative Hyppighed er Ugelønnen for en faglært Arbejder opgjort til 30,10 Kr. Aarslønnen er herefter med fuld Beskæftigelse 1505 Kr.

Ifølge Fagforeningernes Opgørelse var Arbejdsløsheden i 1909 for alle Arbejdere under ét for hele Landet 13 pCt. Reduceres den ovenfor angivne Aarsløn med denne Procent, udgjorde Lønnen i Virkeligheden gennemsnitlig 1309 Kr. (Trap anslaaer Lønnen til 1242 Kr., hvilket svarer til en Arbejdsløshed af mindst 18 pCt., hvad der dog vistnok er noget for højt).

b. Arbejds mænd.

For Arbejds mænd androg Ugelønnen, naar Hensyn tages til Akkord, 25,96 Kr. Med fuld Beskæftigelse hele Aaret vilde der herefter gennemsnitlig kunne paaregnes en Aarsløn af 1298 Kr. Fradrages ligesom for Svende 13 pCt. for Arbejdsløshed, ses den virkelige Løn at have andraget 1129 Kr.

1914.

Fra og med dette Aar er den officielle Lønstatistik for Industrien baseret paa det af Arbejdsgiverforeningen tilvejebragte Materiale. En Offentliggørelse foretoges første Gang i Statistiske Efterretninger 10. Aargang 1918 Nr. 19.

Af den Redegørelse, der her findes angaaende det paa gældende Lønmateriale, skal følgende anføres: „Materialet bestaar i Lister, der i forskellige organisatoriske Øjemed afgives af enhver Arbejdsgiver, der tilhører en Organisation under eller som staar som Enkeltmedlem af Arbejdsgiverforeningen; paa disse Lister er for hver enkelt Arbejder opført hans Fortjeneste i Timeløn eller Akkord samt det Antal Timer, i hvilke der er arbejdet i Timeløn eller i Akkord. Der lader sig næppe tilvejebringe et lønstatistisk Materiale af bedre Beskaffenhed end dette, der baade opfylder de Krav, der rationelt maa stilles til et saadant Materiale, og om hvilket man tør gaa ud fra, at det er udarbejdet samvittighedsfuldt og omhyggeligt“.

Fra og med April Kvartal 1918 er nu dette Materiale for hvert Kvartal bearbejdet af Det statistiske Departement og offentliggjort i Statistiske Efterretninger, der derfor er Kilden til de i det følgende anførte Timelønninger, paa Grundlag af hvilke vi under Hensyntagen til de Oplysninger, der andet-

steds findes angaaende Arbejdstid og Arbejdsløshed, har søgt at naa frem til en Fastsættelse af den gennemsnitlige Aarsløn.

For at kunne beregne Aarslønnen i 1914 vil vi nu først undersøge Arbejdstidens Længde i dette Aar for faglærte og ufaglærte Arbejdere i Hovedstaden og Provinsen.

Ifølge „Arbejdstiden i Industrien ifølge Haandværks- og Industritællingen 1906“ udgjorde den normale Nettoarbejdstid i Industrien i dette Aar gennemsnitlig 9,7 Timer daglig, nemlig i Hovedstaden 9,4, i Provinsbyerne 9,8 og i Landdistrikterne 10,0 Timer. Ifølge de samvirkende Fagforbunds Aarsberetning var Arbejdstiden for fagorganiserede Arbejdere i 1907 9,8 Timer, saaledes at der altsaa er god Overensstemmelse mellem disse Opgørelser.

I 1911 var Arbejdstiden ifølge De samvirkende Fagforbund sunket til 9,5 Timer, og i 1918 var den ifølge samme Kilde ligeledes 9,5 Timer, saaledes at der altsaa i Tiden 1911 til 1918 ikke er indtraadt nogen væsentlig Nedgang.

Der kan herefter for 1914 regnes med en gennemsnitlig daglig Arbejdstid af 9,5 Timer. Spørgsmaalet er nu dernæst om Arbejdstidens Længde i de forskellige Landsdele og for faglærte og ufaglærte Arbejdere. I 1918 var Arbejdstiden for 76,424 Arbejdsmænd gennemsnitlig 9,7 Timer og for alle øvrige Arbejdere 9,4 Timer. Gaar man nu ud fra, at dette Forhold ogsaa har været gældende for 1906 og for 1914 og i alle tre Landsdele, faas, at den daglige Arbejdstid omtrentlig har andraget det i nedenstaaende Tabel angivne Antal Timer.

Aar	Hovedstaden		Provinsbyerne		Landdistrikterne		Hele Landet		
	Fagl.	Ufagl.	Fagl.	Ufagl.	Fagl.	Ufagl.	Fagl.	Ufagl.	Tils.
1906	9,3	9,6	9,7	10,0	9,9	10,2	9,6	10,0	9,7
1914	9,1	9,4	9,5	9,8	9,7	10,0	9,4	9,7	9,5
1918	9,1	9,4	9,5	9,8	9,7	10,0	9,4	9,7	9,5

Selvfølgelig haves der ingen Sikkerhed for, at denne Beregning stemmer helt overens med Virkeligheden, men da Arbejdstiden i det hele kun er ændret lidt, og der i hvert Fald ikke for nogen betydende Gruppe af Arbejdere er sket nogen Forøgelse af Arbejdstiden, kan Afvigelsen dog ikke blive stor; som en mulig Maximalfejl kan man sikkert sætte 0,3 Timer, og en saadan Fejl vilde kun give en Fejl i Aarslønnen paa ca. 3 pCt.

Vi gaar derefter over til paa Grundlag af Timeløn og Arbejdsløshed at beregne den gennemsnitlige Aarsløn i 1914.

A. Hovedstaden.

a. *Faglærte Arbejdere.*

Den angivne Timeløn androg 67,1 Øre, den beregnede Arbejdstid 9,1 Timer; med 300 Arbejdsdage vilde Aarslønnen blive 1832 Kr. Arbejdsløsheden var i 1914 i Hovedstaden for samtlige Fag ca. 10 pCt. Reduceres med denne Procent udkommer en Aarsløn af 1649 Kr.

b. *Ufaglærte Arbejdere.*

For disse var Timelønnen 47,5 Øre, den beregnede Arbejdstid 9,4 Timer. Udregnet som for faglærte bliver da Aarslønnen 1206 Kr.

B. Provinsen.

Oplysninger angaaende Timelønnen er givet for Købstæder og Landdistrikter under ét, og det er ikke muligt længere at adskille Tallene for disse Omraader. Da vi hidtil alene har anført Lønnen i Købstæderne, opstaar herved en Vanskelighed, naar der er Tale om en Sammenligning med Fortiden.

Spørgsmaalet er nu hvor stor en Fejl, man vil kunne begaa ved at sammenligne Købstæderne 1905 med Provinsen 1914.

I 1905 udgjorde Ugelønnen for Svende i Købstæderne 22,7 Kr. og i Landdistrikterne 20,0 Kr.; Gennemsnittet vilde under Hensyntagen til Antallet af Svende de to Steder blive 21,4 Kr. eller ca. 6 pCt. lavere end Lønnen i Provinsbyerne. For Arbejds mænd var Ugelønnen 19,4 Kr. i Byerne og 18,0 Kr. paa Landet; Gennemsnittet vilde her blive 18,7 Kr. og Lønnen saaledes ca. 4 pCt. lavere end i Købstæderne. Ved fra 1914 at regne med „Provinsen“ skulde man altsaa naa til et Tal, der var henholdsvis 6 og 4 pCt. lavere, end det man burde regne med, naar man ønsker at se Lønforskydningen i Købstæderne.

Det er imidlertid ikke sandsynligt, at Fejlen er saa stor. Da nemlig Statistiken fra 1914 er bygget over det af Arbejdsgiverforeningen tilvejebragte Materiale, indgaar i Lønstatistiken kun de Arbejdere, hvis Arbejdsgivere var tilsluttet Arbejdsgiverforeningen; dette betyder for det første, at Købstædernes Ar-

bejdere vejer stærkere i Lønstatistiken, end de burde efter deres virkelige Antal, og for det andet indgaar af Arbejdere i Landdistrikterne foruden en Del Arbejdere fra Stationsbyerne i det væsentlige kun Arbejderne i en Del Storbedrifter. Men dette betyder da atter, at af Landdistrikternes Arbejdere indgaar i Lønstatistiken kun de, hvis Lønniveau afviger mindst fra Købstadarbejdernes (ogsaa af Købstadarbejderne omfatter Statistiken rimeligvis forholdsvis flest af de højestlønnede). Det kan derfor antages, at der kun begaaes en ringe Fejl ved fra 1914 at betragte Provinsen som lig Provinsbyerne.

Vi gaar derefter over til en Beregning af Aarslønnen i Provinsen, idet den foran Side 120 for Provinsbyerne beregnede Arbejdstid lægges til Grund.

a. Faglærte.

Timelønnen for Svende udgjorde i 1914 54,8 Øre. Med den beregnede daglige Arbejdstid og med fuld Beskæftigelse hele Aaret vilde Aarslønnen herefter udgøre 1562 Kr. Da Arbejdsløsheden i Provinsen i 1914 var ca. 10 pCt., udgør Aarslønnen imidlertid kun 1406 Kr.

b. Ufaglærte.

For ufaglærte var Timelønnen 40,8 Øre, den beregnede Arbejdstid 9,8 Timer. Aarslønnen udgjorde herefter under Hensyntagen til Arbejdsløsheden 1080 Kr.

1918.

I dette Aar paabegyndtes som tidligere nævnt Statistisk Departements kvartaarlige Bearbejdelse af Arbejdsgivernes Lønopgivelser. Den første Offentliggørelse omhandler April Kvartal, men først fra Januar Kvartal 1919 er foretaget en samlet Opgørelse af Timelønnen efter Fordelingen faglærte og ufaglærte, Hovedstad og Provins; da der desuden mangler en Statistik over Timelønnen i Januar Kvartal 1918, kan man for dette Aar kun foretage en i Forhold til de følgende Aar mere summarisk Beregning af Aarslønnen.

Ifølge Opgørelsen for Oktober Kvartal 1918 var Stigningen i den gennemsnitlige Timefortjeneste for alle Arbejdere (herunder kvindelige) og for hele Landet under ét:

fra 1914 til April Kvartal 1918	60	Procent
Juli	85	"
Okto.	100	"

Det angives imidlertid, at Stigningsprocenterne er omtrent de samme i Hovedstaden og Provinsen, og Lønnen synes ligeledes at være steget forholdsvis omtrent lige stærkt for faglærte og ufaglærte. Da der nu mangler Oplysninger for Januar Kvartal, foretrækker vi paa den anden Side at se bort fra Oplysningerne for Oktober Kvartal og at beregne den gennemsnitlige Timeløn for hele Aaret paa Grundlag af Opgivelserne for Aarets to midterste Kvartaler¹⁾.

Timefortjenesten skulde da som Gennemsnit for hele Aaret have ligget $(60 + 85) : 2 = 72,5$ Procent over Timelønnen i 1914. Idet nu denne Stigning regnes at have fundet Sted for saavel Hovedstad som Provins, for faglærte saavel som for ufaglærte faas følgende:

Gennemsnitlig Timeløn i 1918

	Hovedstaden	Provinsen
Faglærte	115,7 Øre	94,5 Øre
Ufaglærte	81,9 Øre	70,4 Øre

Regnet efter den daglige Arbejdstid, der tidligere er beregnet for 1918, og efter 300 Arbejdsdage vilde Aarslønnen herefter udgøre:

	Hovedstaden	Provinsen
Faglærte	3159 Kr.	2693 Kr.
Ufaglærte	2310 Kr.	2070 Kr.

Paa Grund af Industriens Raastofmangel i dette Aar var nu imidlertid Arbejdsløsheden meget stor, hvorfor den under Forudsætning af fuld Beskæftigelse udregnede Aarsløn reduceres i en frygtelig Grad. Værst var Forholdet i Hovedstaden, hvor Arbejdsløshedsprocenten i Gennemsnit for Aaret androg 20,2, medens den tilsvarende Procent for Provinsen var 16,5. Reduceres den foran beregnede Aarsløn under Hensyn hertil, faas følgende Beløb:

	Hovedstaden	Provinsen
Faglærte	2521 Kr.	2249 Kr.
Ufaglærte	1843 Kr.	1728 Kr.

1921.

I 1919 gennemførtes 8 Timers Normalarbejdsdag for alle industrielle Arbejdere i hele Landet, og for 1921 kan man

¹⁾ Det bemærkes, at da Stigningen muligvis har været noget stærkere fra Juli til Oktober Kvartal end fra Januar til April Kvartal, giver denne Beregningsmaade et noget for lavt Gennemsnitstal for Aaret.

derfor formentlig regne med 8 Timers gennemsnitligt dagligt Arbejde; ganske vist er der herved ikke taget Hensyn til Overarbejde, men dette er vistnok af yderst ringe Omfang¹⁾. Hertil kommer at i Bygningsfagene er Arbejdstiden i nogle Måneder af Vinteren endog under 8 Timer. Regner man dernæst hvert Kvartal lig 75 Dage, og reduceres endelig den saaledes udregnede Kvartalsløn med den for dette Kvartal konstaterede Arbejdsløshed, kan man opstille følgende Tabel:

1921	Timeløn	Dagløn	Arbejds- løshed	Kvartals- løn
Kvartal	Ore	Ore	pCt.	Kr.
Hovedstaden.				
Januar.	{ faglærte...	258	} 21,3 {	1218
	{ ufaglærte..	209		987
April..	{ faglærte...	239	} 18,6 {	1167
	{ ufaglærte..	202		987
Juli...	{ faglærte...	229	} 19,0 {	1113
	{ ufaglærte..	185		899
Oktober	{ faglærte...	229	} 22,0 {	1072
	{ ufaglærte..	183		856
Provinsen.				
Januar.	{ faglærte...	212	} 24,0 {	967
	{ ufaglærte..	182		830
April..	{ faglærte...	196	} 16,9 {	977
	{ ufaglærte..	170		848
Juli...	{ faglærte...	180	} 15,2 {	916
	{ ufaglærte..	158		804
Oktober	{ faglærte...	179	} 21,7 {	841
	{ ufaglærte..	162		761

Aarslønnen var herefter i 1921:

	Hovedstaden	Provinsen
Faglærte Arbejdere	4570 Kr.	3701 Kr.
Ufaglærte Arbejdere	3729 Kr.	3243 Kr.

1924.

For 1924 have tilsvarende Oplysninger som for 1921.

¹⁾ Saaledes er der ikke i Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Lønstatistik taget Hensyn til Ekstraandtægt ved Over- eller Natarbejde, og det anføres, at denne Slags Tillæg kun synes at have udgjort et ganske ubetydeligt Beløb i Gennemsnit.

Arbejdstiden var ogsaa i 1924 8 Timer. Nedenstaaende anføres Beregningen af Aarsfortjenesten:

1924	Timeløn	Dagløn	Arbejds- løshed	Kvartals- løn
Kvartal	Øre	Øre	pCt.	Kr.
Hovedstaden.				
Januar.	{ faglærte . . . 185	1480	} 14,3 {	951
	{ ufaglærte . . . 144	1152		740
April..	{ faglærte . . . 191	1528	} 6,9 {	1067
	{ ufaglærte . . . 153	1224		855
Juli...	{ faglærte . . . 196	1568	} 6,4 {	1101
	{ ufaglærte . . . 158	1264		887
Oktober	{ faglærte . . . 202	1616	} 10,3 {	1087
	{ ufaglærte . . . 159	1272		856
Provinsen.				
Januar.	{ faglærte . . . 152	1216	} 24,5 {	689
	{ ufaglærte . . . 129	1032		584
April..	{ faglærte . . . 153	1224	} 5,9 {	864
	{ ufaglærte . . . 132	1056		745
Juli...	{ faglærte . . . 157	1256	} 5,0 {	895
	{ ufaglærte . . . 135	1080		769
Oktober	{ faglærte . . . 160	1280	} 11,7 {	848
	{ ufaglærte . . . 138	1104		731

Den gennemsnitlige Aarsløn udgjorde da i 1924:

	Hovedstaden	Provinsen
Faglærte Arbejdere	4206 Kr.	3296 Kr.
Ufaglærte Arbejdere	3338 Kr.	2829 Kr.

Vi har i det foregaaende indskrænket os til at belyse Lønudviklingen for voksne mandlige Arbejdere, og vi har da herunder navnlig taget Sigte paa Forholdene i Hovedstaden og Provinsbyerne. For industrielle Arbejdere i Landdistrikterne vilde Udviklingen iøvrigt kun kunne belyses for en kortere Del af Perioden. Af betydende Arbejdergrupper er herved forbigaaet Lærlingene og Kvinderne, for hvilke dog ligeledes en Lønstatistik for den her behandlede Periode dels mangler, dels er noget usikker; af denne Grund og fordi den største Interesse i det hele knytter sig til Familieforsørgerne skal kun anføres, at Bevægelsen i Lønnen for Lærlinge og Kvinder i grove Træk har været den samme som for voksne mandlige Arbej-

dere, idet Lønnen gennem hele Tidsrummet for Lærlinge udgjorde mellem en Femtedel og en Fjerdedel og for Kvinder knap Halvdelen af den faglærte Arbejders Fortjeneste.

For Arbejdere indenfor Handels- og Transporterhvervene, hvilke Erhverv i Løbet af denne Periode har faaet stor Betydning, har Udviklingen været som for Arbejdere i Industrien. Disse Arbejdere indgaar iøvrigt i flere Tilfælde i de statistiske Opgørelser, paa Grundlag af hvilke Aarslønnen i det foregaaende er beregnet.

Nedenfor anføres i en summarisk Oversigt Resultaterne af de i dette Afsnit foretagne Undersøgelser vedrørende den gennemsnitlige Aarsløn. Til Sammenligning er anført Lønnen for en københavnsk Jernbaneportør¹⁾.

De mere usikre Tal er sat i Parentes.

Aarsløn i Kroner.

Aar	Københavnske Jernbane- portører	København ²⁾		Købstæderne ³⁾	
		Faglærte Arbejdere	Ufaglærte Arbejdere	Faglærte Arbejdere	Ufaglærte Arbejdere
1872	—	814	(602)	569	—
1874	600	—	—	—	—
1879	780	—	—	(649)	(547)
1882	800	912	675	—	—
1892	960	996	734	756	636
1897	960	1061	889	845	760
1898	1020	1180	915	—	—
1904	1356	1224	960	—	—
1905	—	1257	1014	987	844
1909	1740	1309	1129	—	—
1914	1740	1649	1206	1406	1080
1918	2925	2521	1843	2249	1728
1921	4482	4570	3729	3701	3243
1924	3808	4206	3338	3296	2829

Lønnen var herefter i 1924 5 til 6 Gange saa stor som i 1872. Tilsyneladende var Lønnen i uafbrudt Stigning fra 1872 til 1921, hvorefter der indtraadte et Fald til 1924. I Virkeligheden har der dog været Perioder eller enkelte Aar, hvor Lønnen var i Nedgang. Af samtidige Forfattere anføres det saaledes, at Lønnen var stærkt stigende fra 1872 til Mid-

¹⁾ Tallene angiver Slutlønnen inklusive Dyrtids- og Konjunkturtillæg og Tantieme, men uden Hensyn til Værdien af fri Uniform og Pension.

²⁾ Fra 1898 København og Frederiksberg. ³⁾ Fra 1914 Provinsen.

ten af Decenniet, hvorefter der indtraadte et Fald. Ifølge „Arbejdslønnen i København 1882“ var Lønnen fra 1879 til 1882 dernæst nærmest stagnerende. Fra dette sidste Aar til omkring 1900 har Lønnen rimeligvis været stigende fra Aar til Aar; men fra Aarhundredskiftet til Krigens Udbrud steg Daglønnen i nogle Aar forholdsvis lidt, saaledes at en mindre Nedgang i Aarslønnen fra et Aar til et andet kunde fremkaldes af en større Arbejdsløshed. Modsat var Aarslønnen i 1920 paa Grund af en ringe Arbejdsløshed højere end i 1921. 1920 var da det Aar i hele Perioden, hvor Arbejderne naaede den højeste Aarsløn.

II. Landbrugsarbejdere 1872—1921.

1872.

Angaaende Landbrugsarbejdernes Løn foreligger for 1872 Oplysninger i den tidligere omtalte af Indenrigsministeriet foranstaltede Undersøgelse „Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark“. Ifølge denne Undersøgelse var Daglønnen for Arbejdere, som arbejdede paa Dagløn og paa egen Kost,

om Sommeren 143 Øre
og om Vinteren 105 Øre.

Den faste Arbejder kunde herefter fortjene en Aarsløn paa 372 Kr. Nu kunde der imidlertid ifølge Opgivelserne ved Akkord paaregnes en daglig Fortjeneste af 187 Øre eller ca. 50 pCt. mere end Gennemsnittet af Daglønnen Sommer og Vinter. Med Hensyn til Hyppigheden af Anvendelsen af Akkord haves ingen talmæssige Oplysninger. Det fremgaar af Besvarelserne, „at det i Almindelighed kun er paa de større Gaarde, at denne Form for Arbejdsleje benyttes og det endda kun i betydeligere Omfang i 5 Amter. Akkord bringes i Reglen til Anvendelse ved Arbejder som Dræning, Gravning, Mergling, Tørveskæring samt ved Tærskning og Høstarbejde.“ Ansættes Akkordens Hyppighed nu skønsomt til 10 pCt., vilde Merfortjenesten paa Aarslønnen paa Grund af Akkord andrage 5 pCt. og Aarslønnen derved stige til 391 Kr. Foruden Penge-lønnen lønnes imidlertid Landbrugsarbejderen med Naturalier, en Form for Lønydelse der skaber et Moment af Usikkerhed ved Ansættelsen af Lønnen for disse Arbejdere. For det første

er nemlig Grænsen mellem Naturalydelser som Del af Lønnen og som Gave meget vanskelig at drage; dernæst er Naturalydelsernes Betydning meget forskellig fra Sted til Sted, og endelig er der med Hensyn til disse Ydelser i Tidens Løb sket en Udvikling, der har været saare broget og uensartet. Allerede den Arbejdsgiver eller Arbejder, der skal besvare Spørgsmaal angaaende disse Ydelser, er stillet overfor store Vanskeligheder. Da nogle af Ydelserne har en sædvanemæssig Karakter, men dog ikke udgør en kontraktmæssig betinget Del af Lønnen, medens andre mere kan være et Udtryk for den enkelte Arbejdsgivers Humanitet, vil Besvarelserne let ske ud fra forskellige Synspunkter. Overfor den brogede Mangfoldighed af disse Ydelser er dernæst Ansættelsen af Værdien i Penge yderst vanskelig.

I 1872 spurgtes paa Skemaet om der foruden den angivne Løn i Reglen endnu ydedes andet Vederlag f. Eks. Bolig, Græsning til en Kø etc., endvidere spurgtes til hvilken Værdi disse Ydelser kunde ansættes. Da Undersøgelsens Beretning herom giver et godt Indtryk af de Vanskeligheder, Statistiken er stillet overfor, anfører vi det paagældende Afsnit. Spørgsmaalet „er for de fleste Amters Vedkommende besvaret overvejende benægtende, kun i Viborg Amt omtales det i Almindelighed som findende Sted, og i Svendborg Amt angiver omtrent de to Trediedele af Indberetningerne, at saadanne Præstationer ydes. Fra de fleste øvrige Amter omtales dog, at saadanne Ydelser af og til udredes navnlig paa de større Gaarde, og det siges da, at de bestaar i Kørsler, Tørv, Mælk, Græsning og, i Maribo Amt, tillige Bolig. Hvor slige Præstationer findes omtalte, siges Værdien i Reglen at variere fra ca. 5 Rd. til 30 à 40 Rd., hyppigst ansættes den dog til en 10 à 20 Rd. Det skal med Hensyn til Besvarelserne af dette Spørgsmaal bemærkes, at disse vistnok kun vedrører de Præstationer, som udtrykkelig eller stiltiende er betingede som en Del af Lønnen, ikke derimod, hvad der ydes Arbejderen som Gave“. Det synes nu imidlertid af Besvarelserne angaaende en Arbejderfamilies Udgifter at fremgaa, at der ikke ret vel vilde kunde tilvejebringes Balance mellem disse og den opgivne Løn. Det antages derfor, at Opgivelserne angaaende Udgifterne „sandsynligvis er støttet paa et Skøn over, hvad en Families Udgifter vilde blive, naar alt, hvad der gaar med til Føde for alle Familiens Medlemmer, skulde købes til de gangbare Priser. At dette imidlertid ikke er Tilfældet synes bestemt at fremgaa af det bearbejdede Materiale; Arbejderen paa Landet

modtager vistnok gennemgaaende, foruden det Bidrag til Husholdningen, som hans Have eller Jord giver ham, et ikke ringe Bidrag fra den ejendomsbesiddende Klasse i Form af Naturalydelser, Mælk, Græsning til en Ko eller et Faar, Levering af Korn og andre Fødevarer til billigere Priser end de almindelige Markedspriser“.

Der synes her at være tænkt ikke alene paa de tidligere omtalte Naturalydelser, men ogsaa paa hvad der ydes Arbejderen som Gave; nogen stor Klarhed over Naturaliernes samlede Betydning har man dog ikke vundet herigennem. Af det anførte synes dog at fremgaa, at Naturalierne kun for Fødevarernes Vedkommende er af større Betydning; Fødevareudgiften androg for en Familie ca. 60 pCt. af den samlede Udgift; antager man nu, at 10 pCt. af denne Udgift dækkes af Naturalydelser, vilde Lønnen herved forøges med ca. 6 pCt. Foruden Fødenaturalier nævnes, som undertiden forekommende, Kørsler, Græsning, Tørv og i Maribo Amt Bolig; ansættes Værdien heraf til et Par Procent, skulde der herefter til Pengelønnen lægges henimod en halv Snes Procent; af senere Undersøgelser synes det imidlertid at fremgaa, at de skønsmæssige Opgivelser angaaende Landarbejdernes Pengeløn er noget for høje, hvorfor vi under Hensyntagen hertil vil anslaa den gennemsnitlige Aarsløn til de foran anførte 391 Kr. + 5 pCt., hvorefter den faste Landbrugsarbejder paa egen Kost i 1872 gennemsnitlig kunde paaregne en Aarsløn af ialt 411 Kr.

Aalborg Amt 1880.

I Lighed med den Undersøgelse, Læge *Sørensen* i 1879 foretog angaaende Løn- og Levevilkaar for Arbejderne i Hobro, søgte han i 1880 at belyse de økonomiske Forhold for Landarbejderne i Aalborg og tildels Viborg Amt; igennem paalidelige Mellemmænd konstateredes ved Henvendelse til de paagældende Arbejdere Indtægter og Udgifter for 53 Familier, hvoraf de fleste var bosiddende i Aalborg Amt. Dette Arbejde „Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter“ er ligesom den tidligere Undersøgelse af Byarbejdernes Forhold præget af Forfatterens store Samvittighedsfuldhed og Grundighed, hvilket i Forbindelse med Materialets utvivlsomme Paalidelighed bevirker, at der kan tillægges de udfundne Resultater Gyldighed udover det snævre lokale Omraade, det direkte refererer til. Hvad Forfatteren navnlig har ønsket at faa frem, er Gennemsnitsarbejderens Livsforhold. „Det er derfor blevet paalagt Under-

søgerne at se bort fra de letsindige og dovne, som ikke vil paatage sig det Arbejde, de overhovedet kan faa, og paa den anden Side er der kun søgt Oplysning om særlig dygtige Arbejdere i de Sogne, hvorfra det viste sig muligt at faa et større Antal Skemaer besvarede. Dernæst er det gifte Arbejdere med en større Familie, hvorpaa Opmærksomheden har været henvendt. . . . Endelig har det navnlig været Indsiddere og Husmænd uden Jord, som Undersøgelsen tilsigtede at omfatte."

Vi vil i det følgende udelukkende holde os til de Oplysninger, Undersøgelsen giver angaaende Indsiddere og jordløse Husmænd. Af disse fandtes 33; fradrages 5, som dels var svagelige, dels ikke i det paagældende Aar var beskæftiget ved Landbrugsarbejde, reterer 28; for disse fandt Sørensen en gennemsnitlig Aarsindtægt ved Mandens Hovederhverv af 391 Kr. De paagældende Arbejdere har for de flestes Vedkommende arbejdet i fast Dagleje, og langt den største Del af de ikke faste har faktisk haft Arbejde hele Aaret. Kosten er i de fleste Tilfælde ydet af Husbonden, og dens Værdi pr. Dag er af Sørensen ansat til 55 Øre.

Søger man nu paa Grundlag af disse Oplysninger fra Aalborg Amt at skaffe sig et Holdepunkt for Lønnen for Landbrugsarbejdere i hele Landet, maa det erindres, at det saavel ved tidligere som senere Undersøgelser er godtgjort, at Lønnen i Aalborg Amt er lavere end Gennemsnittet for hele Landet; det drejer sig her om en halv Snes Procent. Lægger man til de ovenfor fundne 391 Kr. 10 pCt., vilde man faa et Beløb af 430 Kr., som altsaa skulde svare til den gennemsnitlige Aarsløn for Daglejere i Landbruget i hele Landet i 1880.

1888, 1892 og 1897.

For Aarene 1888 og 1892 lod Indenrigsministeriet gennem samtlige Landets Amtmænd foretage en Undersøgelse af Landbrugsarbejdernes Løn. Materialet tilvejebragtes gennem Udfyldning af Skemaer af de Beboere i Amtet (sandsynligvis overvejende Arbejdsgivere), som maatte antages at kende Forholdene godt. For 1888 offentliggjordes Resultaterne af *Falbe Hansen* i „Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne“, idet Forfatteren dog i nogen Grad har benyttet den af *P. Knudsen* udarbejdede Betænkning om Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse, til hvilken denne havde tilvejebragt Oplysninger om Landbrugsarbejdernes Løn ved Henvendelse til Landarbejderforeningerne. For 1892 publiceredes Resultaterne af *Michael*

Koefoed i Tidsskrift for Landøkonomi 1893 i en Artikel: Arbejdslønnen paa Landet i Danmark.

For 1897 foretog Statens statistiske Bureau en ny Undersøgelse, idet det hos Landboforeningerne indhentede Oplysninger om den almindelige Arbejdsløn. Idet det senere skal undersøges, i hvilken Grad disse Enquêtes naaede det Maal, man havde sat sig, skal der først anføres en Oversigt over de Resultater, hvortil man naaede.

For 1888 fandt Falbe Hansen en Pengeløn for Daglejere paa egen Kost af 404 Kr. aarlig; Forfatteren har her regnet med Daglønnen Gange 300 Arbejdsdage, hvilket vil sige, at der er regnet med faste Arbejdere. Der er endvidere i Beregningen taget Hensyn til den større Dagløn, der oppebæres i Høsttiden. Til disse 404 Kr. lægger nu Falbe Hansen 10 pCt., som skulde udgøre Merfortjenesten ved Akkord og muligvis ved Naturalydelser. Den samlede Løn skulde herefter udgøre 444 Kr. aarlig.

For 1892 fandt Koefoed, at Aarslønnen for faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost udgjorde 485 Kr., idet Beregningen er foretaget paa samme Maade som i 1888.

For 1897 er Lønnen af Statistisk Bureau opgjort til 534 Kr., idet det angives, at Beregningen er foretaget paa samme Maade som ved de tidligere Undersøgelser; dette er nu imidlertid ikke helt rigtigt, ihvert Fald forsaavidt angaar Sammenligningen med 1892. I 1897 er der nemlig ved Beregningen af Daglønssatserne gjort et Tillæg under Hensyn til den beregnede Værdi af Emolumenter; efter at Aarslønnen derefter er udregnet paa Grundlag af Daglønssatserne er dernæst gjort et Tillæg af 10 pCt. for Akkord. For 1888 er derimod Aarslønnen først udregnet paa Grundlag af den opgivne Dagløn i Penge, hvorefter denne Løn er forøget med 10 pCt. under Hensyn til Akkord + Naturalier.

Da det imidlertid af Undersøgelsen af 1905 fremgaar, at der i 1897 kun er tillagt Naturalier en ganske ringe Betydning, ser vi bort fra denne Uoverensstemmelse. Aarslønnen udgjorde da ifølge de 3 nævnte Undersøgelser:

1888	444 Kr.
1892	485 Kr.
1897	534 Kr.

Disse Tal er nu — som tidligere anført — baseret paa et Materiale, der hidrører fra Arbejdsgivere, hvis Angivelser desuden er skønsmæssige; endvidere er der gjort et skøns-

mæssigt Tillæg for Akkord. Man maa derfor i første Række betragte Tallene som et Grundlag for Sammenligning mellem Lønnen til forskellige Tidspunkter, medens de derimod kun afgiver et mere usikkert Grundlag for en absolut Vurdering; dette fremhæves da ogsaa i de paagældende Undersøgelser. Det skal nu prøves, i hvor høj Grad de fundne Tal kan betragtes som absolut. For at naa til et sikrere Resultat søgte man allerede i 1897 Oplysning om den udbetalte Løn, ligesom man i 1905 ogsaa rettede Forespørgsel til Husmandsforeningerne. Imidlertid vedblev man dog indtil 1918 — antagelig for Sammenligningens Skyld — at basere Statistiken paa de skønmæssige Angivelser. Paa Grundlag af Statistisk Departements Publikation „Arbejdslønninger i Landbruget 1921“ er man nu i Stand til for Undersøgelserne 1905—18 at konstatere Afvigelsen mellem de skønmæssige Tal og de Tal, der er udregnede paa Grundlag af Oplysningerne om den udbetalte Løn. Aarslønnen for faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost udgjorde herefter:

	I	II	
	III. skønmæssige Angivelser. (Uden H. t. Akkord og Naturalier).	III. udbetalt Løn. (Uden H. t. Naturalier).	Tallene i Kolonne II pCt. mindre end Tallene i Kolonne I.
1905	539 Kr.	488 Kr.	9,5 pCt.
1910	656 "	614 "	6,4 "
1915	832 "	722 "	13,2 "
1918	1397 "	1099 "	21,3 "

Da Statistisk Departement med Undersøgelsen i 1921 gaar over til at basere Statistiken alene paa Oplysningerne om den udbetalte Løn, og disse formentlig ogsaa kommer de faktiske Forhold nærmere end de skønmæssige Angivelser, er det nødvendigt, at vi for hele Tidsrummet 1905—18 tager vort Udgangspunkt i Individualopgivelserne. Under Hensyn til den ovenfor fundne Forskel mellem den skønmæssige og den konstaterede Løn er det dernæst nødvendigt at foretage en Reduktion af de for 1888, 92 og 97 tidligere fundne Tal. Som Grund til at de skønmæssige Tal er for høje anføres i Undersøgelsen for 1921, at medens Oplysningerne skulde angive Lønforholdene i det forud for Tællingens Afholdelse liggende Landbrugsaar, gælder de muligvis snarere Forholdene paa det Tidspunkt, Oplysningerne gives, og i en Periode hvor Lønnen er i Bevægelse, bliver dette jo af Betydning. Hertil kommer, at Arbejdsgiverne vil være tilbøjelige til at overvurdere en Lønstigning. Nu er det muligt, at disse Momenter i højere

Grad har gjort sig gældende efter 1900 — da Bevægelsen har været stærkere — end tidligere, men denne Antagelse kan selvfølgelig kun bero paa et Skøn. Ifølge foranstaaende Oversigt var de skønmæssige Angivelser i 1905 9,5 og i 1910 6,4 pCt. for høje. Reducerer man nu Tallene for 1888, 1892 og 1897 med 8 pCt. (Gennemsnittet af 9,5 og 6,4), vilde man faa følgende Resultat:

	Aarsløn ifølge skønmæssige Angivelser.	Denne Løn reduceret med 8 pCt.
1888	444 Kr.	408 Kr.
1892	485 Kr.	446 Kr.
1897	534 Kr.	491 Kr.

Det er klart, at de reducerede Tal ikke giver et absolut rigtigt Udtryk for Lønnen, men det er vel sandsynligt, at de kommer Virkeligheden nærmere end de skønmæssige, og at de er et bedre Udgangspunkt for Sammenligning med de i det følgende anførte, der refererer sig til den udbetalte Løn. Som en Bekræftelse af i hvert Fald Tallet for 1888 kan ogsaa anføres, at P. Knudsen paa Grundlag af Landarbejdernes egne Opgivelser for 1885—87 beregnede Aarslønnen til 400 Kr.

1905—21.

For Aarene 1905, 10, 15 og 18 foretog Statistisk Departement nye Undersøgelser angaaende Landarbejderlønnen; som i 1897 modtog man skønmæssige Oplysninger fra Landboforeningerne, men samtidig henvendte man sig nu ogsaa til Husmandsforeningerne og fra 1915 endvidere til Landarbejderforeningerne. Disse skønmæssige Oplysninger supplerede man nu imidlertid som tidligere nævnt med en Del Landbrugeres Opgivelser angaaende den faktisk udbetalte Løn. I 1921 opgav man de skønmæssige Oplysninger og baserede Statistiken alene paa Oplysninger om udbetalt Løn. Samtidig foretog man en Offentliggørelse af Tallene for 1905, 1910, 1915 og 1918, saaledes som disse vilde stille sig, naar Lønnen udregnede paa Grundlag af Oplysningerne angaaende den i disse Aar udbetalte Løn. Lønnen for faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost androg herefter:

1905	488 Kr.
1910	614 Kr.
1915	722 Kr.
1918	1099 Kr.
1921	2293 Kr.

Da Tallene angaar den udbetalte Løn, maa det formodes, at Merfortjenesten ved Akkord indgaar i de angivne Beløb.

Derimod er der ikke for noget af Aarene taget Hensyn til Naturalydelser; i 1915 nævnes skønsmæssigt et Beløb af en Snæs Kroner pr. Arbejder paa denne Post, i 1918 et halvt Hundrede Kroner.

I 1921 anføres kun, at da Naturalier „som Helhed maa antages at have tabt i Betydning, har man ment at burde se bort fra disse Ydelser, saa meget mere som det kun drejer sig om forholdsvis smaa Beløb“. I samme Publikation anføres imidlertid andetsteds: „Til de anførte Pengelønninger kommer for flere Arbejders Vedkommende en Del Naturalydelser, som f. Eks. frit Hus, Græsning til en Ko, Hjemkørsel af Brændsel, Mælk o. s. v. Værdien af disse Ydelser har man ikke kunnet ansætte i Penge. Det skal blot nævnes, at af de faste Daglejere havde ca. tre Fjerdedele frit Hus“. For faste Landbrugsarbejdere er Naturalier herefter dog af nogen Betydning. Antagelig vil et Tillæg paa 5 pCt. til Pengelønnen komme nogenlunde nær det rigtige. Aarslønnen vilde da andrage følgende Beløb:

1905	512 Kr.
1910	645 Kr.
1915	758 Kr.
1918	1154 Kr.
1921	2408 Kr.

Til Slut anføres den for Perioden 1872—1921 i det foregaaende udfundne Løn for faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost.

Faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost:

1872	411 Kr.
1880	(430 Kr.)
1888	408 Kr.
1892	446 Kr.
1897	491 Kr.
1905	512 Kr.
1910	645 Kr.
1915	758 Kr.
1918	1154 Kr.
1921	2408 Kr.

Ligesom for Arbejdere i Industrien er Lønnen for Landbrugsarbejdere herefter fra 1872 til 1921 steget til omkring det seksdobbelte. Ifølge *Falbe Hansen* var Lønnen fra 1872 opadgaaende indtil Midten af Decenniet; det Niveau, der da naedes, holdtes med mindre Svingninger indtil noget ind i 80erne, men Lønnen begyndte da at synke. Fra 1888 har Lønnen været i næsten uafbrudt Stigning. Stigningen var navn-

lig stærk i Slutningen af Perioden, saaledes at den da endog var stærkere end for Industriarbejdere.

Der er imidlertid med disse Tal næppe fundet et nøjagtigt Udtryk hverken for den stedfundne Bevægelse i Landbrugsarbejdernes Løn eller for det Beløb, Lønnen har andraget til et bestemt Tidspunkt; i saa Henseende befinder man sig for de industrielle Arbejders Vedkommende paa sikrere Grund, idet Usikkerheden for disses Vedkommende i det væsentlige kun knytter sig til den tidligste Del af Perioden. Man kunde mene, at man for Landbrugsarbejdernes Vedkommende i hvert Fald havde et sikkert Grundlag fra 1905, idet Lønnen fra dette Tidspunkt er baseret paa Oplysningerne om de udbetalte Beløb; heller ikke dette synes dog givet; vi skal ikke her lægge Vægten paa den Omstændighed, at Opgivelserne fra Husmandsforeningerne ved samtlige Undersøgelser ligger højere end de Tal, der fremkommer ved en Udregning paa Grundlag af de udbetalte Beløb. Det synes nemlig ikke ganske rigtigt, naar det i Undersøgelsen for 1905 anføres, at man da ogsaa har indsamlet Oplysninger fra Arbejdernes Side, idet man har rettet Forespørgsel til Husmandsforeningerne. Medlemmerne i disse er og var rimeligvis overvejende Husmænd med saa megen Jord, at de kun i ganske ringe Grad er gaaet paa Dagleje; selv om derfor Husmandsforeningerne er uvildige Skønsmænd i Spørgsmaalet om Landarbejderlønnens Størrelse, er det mere tvivlsomt, om deres Ledere har den personlige Kontakt med disse Forhold, som er en Forudsætning for, at de kan være kompetente. Mere Vægt synes der derimod at kunne lægges paa det Forhold, at ogsaa Opgivelserne fra Landarbejderforeningerne i hvert Fald for 1918 ligger over den Gennemsnitsløn, der udkommer paa Grundlag af de udbetalte Beløb. For dette Aar var Lønnen nemlig udregnet efter den udbetalte Løn 1099 Kr., men ifølge Landarbejderforeningerne 1202 Kr. eller ca. 9 pCt. højere. Selv om det nu ikke kan anses for udelukket, at Arbejderne kan anslaa Lønnen for højt (muligvis er Forklaringen den, at Landarbejderforeningerne væsentlig kun har omfattet yngre Arbejdere, for hvilke Lønnen er højere), synes dette Forhold dog at opfordre til Varsomhed med Hensyn til den Nøjagtighed, man kan tillægge den paagældende Undersøgelse.

Vi har i denne Lønundersøgelse i det store og hele kun behandlet Udviklingen for faste Landbrugsarbejdere paa egen Kost. Denne ret talrige Gruppe karakteriserer bedst Landbrugsarbejderne som Klasse, fordi dens Kendemærke er Lønarbejdet

som det eneste og livsvarige Eksistensgrundlag. Foruden denne Kategori findes af Landbrugsarbejdere dels løse Daglejere, dels faste Tjenestefolk, mandlige og kvindelige, med Logi og Kost hos Husbonden. De løse Daglejere er ofte ligesom de faste udelukkende henvist til Lønarbejde som Indtægtskilde, hyppigst er de dog i Besiddelse af nogen Jord og danner da Overgangen til de egentlige Landbrugere. Tjenestefolkene findes overvejende kun i Aldersgrupperne indtil 30—35 Aar; de mandlige overgaar da til de industrielle Arbejders Klasse, bliver Daglejere i Landbruget eller erhverver Jord. For de kvindelige Tjenestefolk sker Afgangen i de fleste Tilfælde ved Indgaaelse af Ægteskab. En Belysning af Lønudviklingen for disse Grupper af Arbejdere støder paa de samme Vanskeligheder, som er omtalt i det foregaaende ved Undersøgelsen af Lønbevægelsen for de faste Daglejere — at Opgørelserne ikke gennem hele Perioden er foretaget paa nogenlunde samme Grundlag. For Tjenestefolkene er desuden Lønnen meget stærkt varierende navnlig efter Alderen og hertil kommer, at det Forhold, at Lønnen ydes dels i Penge dels i Ophold hos Husbonden, gør en Sammenligning med Udviklingen for andre Arbejdersgrupper meget vanskelig. Saavel for de løse Daglejere som for Tjenestefolkene synes dog Lønbevægelsen i det væsentlige at have formet sig som for faste Daglejere paa egen Kost.

Andet Afsnit:

BIINDTÆGTER.

I det foregaaende er undersøgt Størrelsen af den Løn, Arbejderne i Tidens Løb har kunnet paaregne gennem deres daglige Arbejde Aaret rundt. Det er selvfølgelig, at denne Løn danner Hovedkilden til Klassens samlede Indtægt og derfor under normale Forhold ogsaa er det væsentligste Element i Grundlaget for den enkelte Arbejders økonomiske Eksistens. Det skal imidlertid nu undersøges, i hvilken Grad der ved Bierhverv kan paaregnes en Forøgelse af Indtægten ved Hovederhvervet.

Da nu hele Spørgsmaalet om Arbejdernes økonomiske Kaar naturligt maa løses ved en Betragtning af Familien, idet denne er den normale forbrugende Enhed, maa man paa den anden Side søge at finde denne Enheds Indtægt. Det vil

sige, det maa undersøges, hvorvidt og eventuelt i hvilken Grad det er muligt for Arbejderen personlig at skaffe sig Indtægt uden for sin normale Arbejdsplads, og endvidere i hvilken Grad hans Hustru og Børn gennem erhvervsmæssigt Arbejde yder Bidrag til den fælles Husholdning; specielt for Landbrugsarbejdere kommer hertil den Støtte, som Besiddelse af Have eller af en mindre Jordlod vil kunne yde for Familiens Økonomi.

A. Byarbejdere.

Ved Indenrigsministeriets Undersøgelse af 1872 var der paa Skemaerne stillet Spørgsmaal om Mandens Bierhverv og om Hustruens særskilte Erhverv. De herom tilvejebragte Oplysninger var imidlertid lidet fyldestgørende. Det synes dog at fremgaa af Undersøgelsen, at Manden i Reglen ikke havde noget Bierhverv, kun i enkelte Haandværk, navnlig Murernes, omtales Bierhverv som almindeligt (Kakkelovnsrensning) og som givende et godt Udbytte. For Hustruens Vedkommende omtales som almindeligt, at hun beskæftiger sig med Vadsk, Syning, Rengøring, Kartning og Spinding og undertiden med Smaahandel. Af disse faa spredte Bemærkninger er det imidlertid umuligt at danne sig noget Skøn over Biindtægternes Betydning.

Af senere Undersøgelser, der giver fyldigere Oplysning paa dette Punkt, skal i det følgende nærmere omtales:

- 1) Th. Sørensen: Købstadarbejderes Vilkaar.
- 2) Statistiske Meddelelser 4,6,6 (1897): Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 1. Afdeling, Byarbejdere.
- 3) Statistiske Meddelelser 4,40,1 (1909): Danske Husholdningsregnskaber, 1. Afdeling, Byarbejdere, og
- 4) Statistiske Meddelelser 4,60,5: Husholdningsregnskaber for 1922.

For 1879 fandt *Th. Sørensen* for 20 faglærte og ufaglærte Arbejdere en samlet Indtægt af 11.899 Kr., hvoraf 929 Kr. eller 7,8 pCt. skyldtes Mandens Bierhverv eller Hustruens og Børnenes Bidrag. I hvor ringe Grad Spørgsmaalet om Biindtægternes Betydning indtil da var belyst fremgaa af Prof. Scharlings Anmeldelse af Indenrigsministeriets Undersøgelse af 1872 (Nationaløkonomisk Tidsskrift 4. Bind). I denne Anmeldelse søger Scharling at finde frem til Familiens Indtægt, og han anfører „at man vistnok uden at frygte for at regne for højt tør gaa ud fra, at Hustruen i Almindelighed enten ved

Arbejde i en industriel Bedrift eller ved særligt Erhverv fortjener eller dog, forsaavidt hun er sund og stærk, kan fortjene et saa stort Beløb, som der i Beretningen er opført som den aarlige Gennemsnitsfortjeneste for voksne Kvinder, altsaa i København fra 143—172 Rdlr., i Købstæderne lidt mindre (96—143 Rdlr.)⁴. Om man nu end ud fra Sørensens Undersøgelse ikke tør regne at have fundet et absolut nøjagtigt Udtryk for Biindtægternes Betydning indenfor Arbejderklassen som Helhed, er det dog overvejende sandsynligt, at Forholdet i Almindelighed ikke afveg meget fra det her konstaterede.

Sørensen fandt, at Arbejderen personlig kun sjælden havde Bierhverv af nogen Betydning, og et saadant venter han da ogsaa kun at kunne finde hos Haandværkere med en betydelig Sæsonarbejdsledighed eller hos Arbejds mænd uden fast Arbejde.

For Hustruens Vedkommende fandtes særskilt Erhverv at være meget almindeligt, men i de allerfleste Tilfælde androg Fortjenesten kun Smaabeløb. Forfatteren anfører, at Arbejderne misbilliger Hustruens Arbejde udenfor Huset som uøkonomisk, idet de — efter hans Mening med Grund — henviser til, at det gør Husholdningen mere kostbar.

Børnene havde ligeledes jævnlig selvstændig Indtægt, men ogsaa disse fortjente dog kun Smaasummer. Forfatteren bemærker imidlertid, at i de daarligst stillede Arbejderfamilier — som ikke indgaar i den paagældende Undersøgelse — benyttes de skolesøgende Børns Arbejde i langt højere Grad.

Ifølge Husholdningsregnskaberne af 1897 var Familiens samlede, gennemsnitlige Indtægt¹⁾ tilvejebragt paa følgende Maade:

	27 københavnske Familier		23 Købstadfamilier	
	Kr.	pCt.	Kr.	pCt.
Mandens Indtægt ved Hovederhverv	1171	77,5	806	89,0
Mandens Indtægt ved Bierhverv ...	191	12,7	31	3,4
Hustruens Indtægt.....	43	2,8	37	4,1
Børnens Indtægt	105	7,0	32	3,5
Tilsammen	1510	100,0	906	100,0

Biindtægterne udgjorde herefter i København 22,5 og i Købstæderne 11,0 pCt. af Familiens samlede Indtægt eller, hvis

¹⁾ Bortset fra Indtægter opført under Laan og Iøvrigt.

man ser bort fra Indtægternes forskellige absolute Beløb, gennemsnitlig 16,8 pCt. for København og Købstæderne under et.

Ved den tilsvarende Undersøgelse af 1909 fordeltes Indtægten¹⁾ efter Kilde paa følgende Maade:

	76 københavnske Familier		99 Købstad-familier	
	Kr.	pCt.	Kr.	pCt.
Mandens Indtægt ved Hovederhverv	1478	89,8	1226	91,4
Mandens Indtægt ved Bierhverv ...	60	3,6	62	4,6
Hustruens Indtægt.....	65	4,0	36	2,7
Børnens Indtægt.....	43	2,6	18	1,3
Tilsammen.....	1646	100,0	1342	100,0

Efter denne Undersøgelse udgjorde disse Biindtægter herefter 10,2 og 8,6 pCt. henholdsvis i København og Købstæderne. Gennemsnittet androg — uden Hensyn til Indtægternes forskellige Størrelse — 9,4 pCt.

For Husholdningsregnskaberne 1922 er ikke foretaget nogen Deling efter Hovedstad og Provins (ogsaa industrielle Arbejdere fra Landdistrikterne indgaar i denne Undersøgelse), ligesom der ikke i Publikationen foreligger Oplysning om Indtægternes absolute Størrelse. Procentvis var Forholdet for Arbejderfamilier saaledes²⁾:

	73 Familier-pCt.
Mandens Indtægt ved Hovederhverv	90,4
Mandens Indtægt ved Bierhverv ...	3,7
Hustruens og Børnens Indtægt....	5,9
Tilsammen.....	100,0

Biindtægterne udgjorde saaledes i 1922 9,6 pCt. af den samlede Indtægt. Det samlede Resultat af de 4 Undersøgelser var herefter:

	Biindtægter i pCt. af Familiens samlede Indtægt
Hobro 1879.....	7,8
Byerne 1897.....	16,8
Byerne 1909.....	9,4
Hele Landet 1922.....	9,6

Spørgsmaalet er nu imidlertid, om det kan antages, at det her konstaterede Forhold er typisk for Arbejderklassen som

¹⁾ Indtægter ved Laan, Sparekasseshævning, Gaver, Forsikring og lovrigt ikke medregnet.

²⁾ Renteindtægt og Andre særlige Indtægter ikke medregnet.

Helhed. Th. Sørensen søgte sit Materiale blandt Arbejdere, som han ansaa for jævnt dygtige; de senere Undersøgelser angaar derimod uden Tvivl Elitearbejdere. Det er nemlig kun saadanne, som har villet og kunnet udføre det betydelige Arbejde, som det har været at føre disse Husholdningsbøger et helt Aar igennem. At det her drejer sig om Elitearbejdere viser sig ogsaa derigennem, at Mandens Indtægt ved Hovederhvervet i 1897 og 1909 og sikkert ogsaa i 1922 ligger en Del højere end Gennemsnitsarbejderens Løn. Selv om nu imidlertid disse Arbejdere er noget bedre stillede end Gennemsnittet, synes der dog ikke paa Forhaand at være noget, der taler imod den Antagelse, at de er typiske, for saa vidt angaar den samlede Indtægts forholdsmæssige Sammensætning. En Undtagelse herfra danner dog uden Tvivl de i 1897 undersøgte københavnske Arbejdere. For disse fandt man som nævnt, at Biindtægterne udgjorde 22,5 pCt. af den samlede Indtægt, og dette meget høje Tal skyldtes navnlig Mandens Indtægt ved Bierhverv, som beløb sig til 12,7 pCt. Da der til denne Kilde ved den samtidige Undersøgelse for Købstæderne og ved de senere Undersøgelser kun kunde henføres 3 til 5 pCt. af Indtægten, er der næppe nogen Tvivl om, at Undersøgelserne paa dette Punkt ikke giver et Resultat, der kan betegnes som typisk for Forholdene inden for Arbejderklassen som Helhed. Det anføres da ogsaa i den paagældende Publikation, at flere af disse Arbejdere havde Indtægt ved Tillidshverv indenfor Arbejderforeninger.

Vil man imidlertid noget nærmere undersøge, hvorvidt de i disse Undersøgelser omhandlede Arbejdere forsaavidt angaar Indtægten Fordeling kan antages at repræsentere Gennemsnitsarbejderen, kan dette ske ved at prøve, hvorvidt Forholdene i denne Henseende er forskellige for de forskellige Indtægtsgrupper af de undersøgte Arbejdere. Ifølge Husholdningsregnskaberne af 1909 var Forholdet ved denne Undersøgelse som nedenfor anført:

Af den samlede Indtægt udgjorde	Hovedstaden		
	Familiens samlede Udgift		
	1200—1600	1600—2000	2000—
	Kr.	Kr.	Kr.
	pCt.	pCt.	pCt.
Mandens Hovedfortjeneste	94,7	88,2	89,3
Mandens Bifortjeneste	2,2	3,3	5,7
Hustruens Indtægt	2,8	4,9	2,7
Børnenes Indtægt	0,3	3,6	2,3
Samlet Indtægt	100,0	100,0	100,0

Af den samlede Indtægt udgjorde	Provinsbyerne			
	Familiens samlede Udgift			
	—1200 Kr. pCt.	1200—1600 Kr. pCt.	1600—2000 Kr. pCt.	2000— Kr. pCt.
Mandens Hovedfortjeneste..	90,7	92,0	93,3	80,9
Mandens Bifortjeneste	3,3	4,5	5,0	6,6
Hustruens Indtægt.....	4,4	2,8	0,6	6,4
Børnenes Indtægt	1,6	0,7	1,1	6,1
Samlet Indtægt.....	100,0	100,0	100,0	100,0

Tallene er temmelig uregelmæssige, hvad der rimeligvis staar i Forbindelse med Materialets Spinkelhed; en Tendens, der gaar imod en Antagelse om Biindtægternes omtrent lige store forholdsvis Betydning lader sig dog næppe paavise.

Ifølge Husholdningsregnskaberne for 1922 betød Biindtægterne mest i de Familier, i hvilke den „faste“ Indtægt (Mandens Hovedfortjeneste + Renteindtægten) pr. Enhed var lavest. Dette tyder paa, at Bestræbelserne for at supplere Hovedindtægten er des større, jo ringere Hovedindtægten er i Forhold til Familiens Størrelse.

Af Husholdningsundersøgelserne synes det da at fremgaa, at Biindtægterne ikke i nogen særlig Grad falder paa bestemte Indtægtsgrupper. At de Arbejdere, der har ført Husholdningsbøger, er noget bedre stillede end Gennemsnitsarbejderne, skulde saaledes ikke begrunde nogen Tvivl m. H. t. Berettigelsen af at betragte dem som typiske i denne Henseende.

Tilbage bliver dog den Usikkerhed, der knytter sig til det Forhold, at Husholdningsregnskabernes Familier ikke alene økonomisk, men ogsaa kulturelt ligger over Gennemsnittet.

Gaar man nu imidlertid ud fra, at man gennem Husholdningsregnskaberne har faaet et nogenlunde typisk Udtryk for, i hvilken Grad Arbejderfamilien ved Biindtægter er i Stand til at supplere Mandens Indtægt ved Hovederhvervet, er Spørgsmaalet dernæst, om der i denne Henseende i Tidens Løb er indtraadt Forskydninger af væsentlig Betydning. Reducerer man nu Tallet for de københavnske Arbejders Bifortjeneste i 1897, idet dette som ovenfor omtalt sikkert ikke var typisk, vil man imidlertid finde en saa ringe Afvigelse mellem Resultatet af de forskellige Undersøgelser, at der ikke paa Grundlag heraf lader sig paavise nogen bestemt Tendens for Uviklingen i denne Periode. Resultatet er da, at en Byarbejder ved sit Hovederhverv fortjente ca. 90 pCt. af Familiens samlede Indtægt, og vi vil herefter gaa ud fra, at dette

har Gyldighed for hele den i dette Arbejde betragtede 50 Aars Periode.

B. Landbrugsarbejdere.

Ogsaa for Landarbejdere søgte man i 1872 Oplysning angaaende Biindtægter. Det oplystes da, at Arbejderne ikke personlig havde noget Bierhverv af nogen Betydning; derimod anførtes det, at Hustruen i Reglen ved Husflid eller ved Arbejde udenfor Hjemmet bidrog til Tilvejebringelsen af Familiens Fornødenheder. Det Arbejde, Hustruen paatog sig, var mangeartet: Vask, Syning, Strikning, Spinding, Vævning og Kartning, desuden Tørveskæring og Høstarbejde. Kvindernes erhvervsmæssige Arbejde indskrænkede sig imidlertid til en lille Del af Aaret eller optog, hvis det var mere jævnt fordelt over Aaret, kun en mindre Del af deres Tid. Fortjenesten angives da ogsaa kun som varierende mellem 40 og 50 Kr. om Aaret; men i Relation til Arbejderens lave Løn — ca. 400 Kr. — var denne Sum dog ikke uden Betydning. Børnearbejdet var meget udbredt; i $\frac{2}{3}$ af Sognekommunerne var Antallet af Vogterdrengene tilsammen over 33,000, og det er en Selvfølge, at Landarbejderne her stillede et meget stort Kontingent. Foruden til Vogtning af Kreaturer anvendtes Børnene til Kartoffeloptagning, Lægning af Rødfrugter, Negsamlen og Tilberedning af Tørv. Om Børnearbejdets Betydning for Familiens Økonomi gives imidlertid ingen Oplysning. Til Landarbejdernes Hus hørte i Reglen en Have og undertiden en mindre Jordlod; ogsaa heraf kunde Familien have en mindre Hjælp i sin Husførelse. Da det imidlertid paa Grundlag af de spredte Oplysninger i denne Undersøgelse er vanskeligt at komme Spørgsmaalet om Biindtægter nærmere, foretrækker vi ogsaa her at holde os til de senere Undersøgelser, der i højere Grad giver talmæssige Oplysninger. Da vi har baseret vor Lønundersøgelse fortrinsvis paa Forholdene for faste Landarbejdere, og da disse i Reglen ikke har nogen Jordlod af større Betydning, vil vi ogsaa paa dette Punkt saavidt muligt holde os til denne Kategori af Landarbejdere.

Oplysninger om disse Arbejders Biindtægter kan udtrages af følgende Undersøgelser:

- 1) Th. Sørensen: Markarbejderses Vilkaar i jyske Hedeamter, 1880.
- 2) Statistiske Meddelelser 4,11 (1897): Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 2. Afdeling, Landarbejdere, og
- 3) Statistiske Meddelelser 4,40 (1909): Danske Hus-

holdningsregnskaber, 2. Afdeling, Arbejdere og Haandværkere paa Landet.

For de tidligere (S. 130) omhandlede 28 jordløse Indsidere og Husmænd fandt Sørensen en gennemsnitlig Indtægt ved Mandens Hovederhverv af 391 Kr. og en samlet Indtægt for Familien af 450 Kr. Familiens Indtægt fordelte sig paa følgende Maade:

	Kr.	pCt.
Mandens Indtægt ved Hovederhverv.....	391	86,9
Mandens Indtægt ved Bierhverv	10	2,2
Hustruens Indtægt	39	8,7
Bornenes Indtægt.....	3	0,7
Indtægt ved Jordbrug.....	7	1,5
<hr/> Samlet Indtægt.....	<hr/> 450	<hr/> 100,0

For disse Familier udgjorde Biindtægterne saaledes 13,1 pCt. af den samlede Indtægt. Den forholdsvis betydeligste udgøres af Konens Fortjeneste, som androg 8,7 pCt.; det synes efter denne Undersøgelse at være det almindelige, at Hustruen saaledes bidrager til Opretholdelsen af Familiens Økonomi, idet der for 23 af de 28 Familier var anført særlig Indtægt for Hustruen.

For 1897 lader en tilsvarende Opgørelse sig ikke saa let foretage. Dels omfatter den paagældende Undersøgelse andre end Landbrugsarbejdere, dels er der af disse nogle, som har større Jordlodder; endelig er Indtægten af Naturalier slaaet sammen med Værdien af egne Produkter. Udskiller man imidlertid af den Tabel i Undersøgelsen, der angiver de enkelte Familiers Indtægt, Ikke-Landbrugsarbejderne og af Landbrugsarbejdere de Familier, hvor Manden delvis eller helt havde arbejdet paa Husbondens Kost, og medtager man endelig heller ikke de Familier, hvor Bruttoindtægten ved Salg af Produkter androg over 50 Kr., kan man formentlig gaa ud fra, at de resterende i alt væsentligt er faste Arbejdere paa egen Kost, som ikke er i Besiddelse af nogen Jordlod af Betydning. For de 17 Familier, der herefter blev tilbage, stillede Gennemsnitsindtægten sig saaledes:

	Kr.
Mandens Indtægt.....	508
Hustruens og Bornenes Indtægt.....	75
Salg af Produkter	10
Fortæring af egen Avl + Indtægt af Naturalier.....	39
<hr/> Bruttoindtægt.....	<hr/> 632
÷ Driitsomkostninger	22
<hr/> Nettoindtægt	<hr/> 610

Lægger man Værdien af Salg af Produkter og Fortæring af egen Avl ÷ Naturalier sammen, og fradrager man dernæst Driftsomkostninger fra dette Tal faas:

	Kr.	pCt.
Mandens Indtægt	508	83,3
Hustruens og Børnenes Indtægt	75	12,3
Nettoindtægt af Jordbrug ÷ Naturalier	27	4,4
Ialt	610	100,0

Hustruens og Børnenes Indtægt udgjorde altsaa 12,3 pCt. af Familiens samlede Indtægt og hertil kommer endnu som Biindtægt for Familien et mindre Beløb ved Indtægt af Jordbrug, medens Naturalier formentlig bør tilregnes Mandens Indtægt.

For 1909 har vi ligeledes udskilt Ikke-Landbrugsarbejderne, og af Landbrugsarbejderne har vi igen kun medtaget dem, for hvilke Bruttoindtægten ved Salg af Produkter ikke oversteg 100 Kr. Da det drejer sig om at faa fat i de faste Arbejdere, og da disse ikke ret vel kan have nogen personlig Bifortjeneste af Betydning, har vi endvidere udskilt de Familier, i hvilke Mandens Bifortjeneste androg over 50 Kr. Tilbage bliver da 22 Familier, for hvilke den gennemsnitlige Indtægt var som nedenstaaende anført:

	Kr.
Mandens Hovedfortjeneste	622
Mandens Bifortjeneste	10
Hustruens Indtægt	76
Børnenes Indtægt	8
Indtægt ved Salg af Produkter	27
Forbrug af egen Avl	57
Bruttoindtægt	800
÷ Driftsomkostninger	43
Nettoindtægt	757

Indtægten ved Salg af Produkter og Værdien af Forbruget af egen Avl var tilsammen 84 Kr. Fradrages Driftsomkostninger i dette Beløb faas:

	Kr.	pCt.
Mandens Hovedfortjeneste	622	82,2
Mandens Bifortjeneste	10	1,3
Hustruens Indtægt	76	10,0
Børnenes Indtægt	8	1,1
Indtægter af Jordbrug	41	5,4
Ialt	757	100,0

Mandens Indtægt ved Hovederhvervet udgjorde her 82,2

pCt. af den samlede Indtægt, Hustruens og Børnens Fortjeneste 11,1 pCt. Som Hovedresultat af de 3 Undersøgelser faas herefter:

	Aalborg Amt		
	1880	1897	1909
Mandens Hovedfortjeneste	86,9	83,3	82,2
Mandens Bifortjeneste.....	2,2	—	1,3
Hustruens Indtægt	8,7	} 12,3 {	} 10,0 {
Børnens Indtægt	0,7		
Indtægt af Jordbrug	1,5	4,4	5,4
Ialt	100,0	100,0	100,0

Biindtægterne udgjorde herefter henholdsvis 13,1, 16,7 og 17,8 pCt. af den samlede Indtægt. Der kunde herefter synes at være nogen Stigning i disse Indtægters Betydning, men da Undersøgelserne ikke er helt ensartede, kan man næppe drage nogen Slutning herom, og vi foretrækker derfor ligesom for Byarbejdere — at regne med Gennemsnittet af de 3 Undersøgelser. Dette andrager da ca. 16 pCt. Da de her undersøgte Arbejders Løn omtrent svarede til den Gennemsnitsløn, vi tidligere har fundet for faste Daglejere paa egen Kost, behøver man næppe at være meget betænkelig ved at gaa ud fra, at det udfundne Resultat ogsaa har Gyldighed for disse i Almindelighed.

Drages paa dette Punkt en Sammenligning med Byarbejdere, ser man, at Biindtægterne for disse var af noget mindre Betydning, idet de udgjorde 10 pCt. af Totalindtægten mod for Landbrugsarbejdere ca. 16 pCt. Den større forholdsvise Fortjeneste, som tilfalder Landfamilien, skyldes dels dens Indtægt af Jordlodden, dels at Konen hyppigere end i Byerne har selvstændig Indtægt; derimod er den faste Landbrugsarbejder, da han jo hver Søndag Aaret rundt har en lang Arbejdsdag paa Gaarden, dermed udelukket fra personlig at skaffe sig Bifortjeneste af nogensomhelst Betydning; i saa Henseende er Byarbejderen noget gunstigere stillet.

Side 126 er anført den Løn, som Byarbejderne gennemsnitlig har kunnet fortjene ved deres Hovederhverv til de forskellige Tidspunkter. Side 134 er anført den tilsvarende Oversigt for Landbrugsarbejdernes Vedkommende. Gaar vi nu i Overensstemmelse med de i det foregaaende udfundne Resultater ud fra, at Byarbejderen gennemsnitlig tilvejebringer 90 pCt., Landbrugsarbejderen derimod kun 84 pCt. af Familiens samlede Indtægt, faar vi følgende Oversigt, der angiver Familiens Indtægt:

Aar	København ¹⁾		Købstæderne ²⁾		Faste Dag- lejere paa egen Kost
	Faglærte	Ufaglærte	Faglærte	Ufaglærte	
1872.....	904	(669)	632	—	489
1879.....	—	—	(721)	(608)	—
1880.....	—	—	—	—	(512)
1882.....	1013	750	—	—	—
1888.....	—	—	—	—	486
1892.....	1107	816	840	707	531
1897.....	1179	988	939	844	585
1898.....	1311	1017	—	—	—
1904.....	1360	1067	—	—	—
1905.....	1397	1127	1097	938	609
1909.....	1454	1254	—	—	—
1910.....	—	—	—	—	768
1914.....	1832	1340	1562	1200	—
1915.....	—	—	—	—	902
1918.....	2801	2048	2499	1920	1374
1921.....	5078	4143	4112	3603	2867
1924.....	4673	3709	3662	3144	—

Tredje Afsnit.

DETAILPRISNIVEAUET.

I. Prisbevægelsen 1872—1924.

I de foregaaende Afsnit har vi søgt at finde frem til den Indtægt, en Arbejderfamilie har kunnet paaregne til forskellige Tidspunkter i de forløbne 50 Aar, idet der herunder er taget Hensyn til Forskelligheden efter Erhverv, Fagdannelse og Landsdele. Det gælder imidlertid dernæst at komme til Klarhed over Indtægtens Købekraft, d. v. s. over Priserne maa vi søge at finde frem til den Mængde af Goder, Arbejderklassen til de forskellige Tidspunkter har kunnet erhverve sig for sin nominelle Indtægt. Idet vi foreløbig søger et Udtryk for Forandringen i Arbejderklassens Mulighed for at tilfredsstille sit Behov, bliver Opgaven da — da vi i det foregaaende allerede har belyst Forandringen i Indtægten — at finde et Maal for Bevægelsen i Prisniveauet for de Varer, Arbejderen har forskaffet sig for sin Indtægt.

For Aarene 1914 til 1924 finder vi dette Maal i den af Statistisk Departement udarbejdede Indeks for Prisbevægelsen

¹⁾ Fra 1898 København og Frederiksberg.

²⁾ Fra 1914 Provinsen.

for en Arbejderfamilies Forbrug. For Aarene 1914—23 er denne Indeks, forsaavidt angaar Forbrugets Størrelse og dets Fordeling paa Varerne, udregnet paa Grundlag af det ved Husholdningsregnskaberne af 1909 for en københavnsk Arbejderfamilie konstaterede Forbrug. Fra 1923 har man taget Hensyn til de ved Husholdningsundersøgelserne af 1922 konstaterede Ændringer i Forbruget. Prisgrundlaget er for Fødevarer og flere andre Fornødenheder indtil 1919 Oplysninger fra Handlende i Hovedstaden. Fra dette Aar desuden fra Handlende i Provinsbyerne og ca. 100 Landkommuner med bymæssig Bebyggelse. For Boligens Vedkommende haves Oplysning fra en til forskellige Tidspunkter — fra 1919 aarlig — optagen Statistik over Huslejen. Prisindeksen er fra Juli 1915 beregnet for hvert Halv-aar og offentliggjort i Statistiske Efterretninger.

Medens saaledes Prisudviklingen fra 1914 foreligger vel belyst og i en saadan Form, at man er i Stand til at bedømme dens Betydning netop for Arbejderklassen, er det forbundet med de største Vanskeligheder for Aarene forud for 1914 at skaffe Oplysninger om Detailprisernes Bevægelse og denne Bevægelses Betydning for Arbejderklassens Forbrug. De neden-angførte Oplysninger angaaende Prisbevægelsen for Fødevarer, Bolig og Brændsel og Belysning er tilvejebragt af Sekretær i Statistisk Departement *Svend Nielsen* og er af denne velvilligst stillet til vor Raadighed. Idet vi senere skal gøre nogle Bemærkninger om de Mangler, der klæber ved dette Materiale i Henseende til Formaålet: at belyse Udviklingen i Prisniveauet for Arbejderklassens Forbrug, refereres her de tilvejebragte Oplysninger.

A. Fødevarer.

For Fødevarer er der af Københavns Hospitalsvæsen meddelt Oplysning om de af dette betalte Priser i Tidsrummet 1865 til 1917. Fra Odense Fattigvæsen er meddelt tilsvarende Oplysninger for Tidsrummet 1879 til 1917. Angaaende nogle af de Varer, som ifølge Husholdningsregnskaberne af 1909 indgik i en Arbejderfamilies Forbrug, og som er medtaget i Beregningen af Statistisk Departements Prisindeks, mangler imidlertid Oplysning. Forsaavidt angaar København gælder dette Varer, hvis Vægt i Fødevaregruppen i 1914 androg ca. en Fjerdedel, for Odenses Vedkommende ca. Halvdelen. Da der imidlertid foreligger Oplysning om betydende Varer indenfor hver Gruppe af Fødevarer, hvorfor en Del af de ikke medtagne maa antages at have haft en Prisbevægelse

meget nær lig Prisbevægelsen for Varer, for hvilke der findes Oplysninger, og da iøvrigt de vigtigste af de manglende dels ikke har eksisteret i hele Perioden (Margarine) dels rent faktisk tidligere har spillet en mindre Rolle (Kaffe og The mangler for Odense), er dette næppe af større Betydning. Idet der nu først er tillagt de enkelte Varer samme Vægt som ved Beregningen af det officielle Pristal for 1914 og dernæst ligeledes den enkelte Gruppe denne Vægt, fremkommer følgende Indekstal for Fødevarer for Aarene 1865—1914:

Aar	Københavns Hospitals- væsen	Odense Fattig- væsen	Aar	Københavns Hospitals- væsen	Odense Fattig- væsen
1865	90	—	1890	97	92
1866	96	—	1891	104	97
1867	100	—	1892	100	93
1868	108	—	1893	94	88
1869	103	—	1894	88	82
1870	102	—	1895	85	77
1871	106	—	1896	83	73
1872	107	—	1897	84	75
1873	111	—	1898	86	80
1874	112	—	1899	89	81
1875	115	—	1900	90	82
1876	115	—	1901	90	84
1877	118	—	1902	91	84
1878	112	—	1903	90	83
1879	108	104	1904	93	84
1880	114	110	1905	94	86
1881	114	111	1906	95	89
1882	109	108	1907	100	92
1883	107	104	1908	97	93
1884	99	100	1909	97	91
1885	95	93	1910	96	93
1886	96	89	1911	100	95
1887	88	86	1912	105	102
1888	89	86	1913	100	101
1889	96	90	1914	100	100
			1. Halvaar		

I Bevægelsesretningen er der mellem de to Rækker en udmærket Overensstemmelse. Af Aarene siden 1879 var saaledes Niveauet for begge højest i 1881 og lavest i 1896; men ogsaa kortere Perioder med henholdsvis Stigning og Fald lader sig paa samme Maade aflæse i de to Talrækker. Med Hensyn til Bevægelsens Styrke er der derimod en be-

tydelig Afvigelse, idet Tallet i den midterste Del af Perioden ligger betydeligt lavere for Odense end for København. Det er nu næppe muligt, at Prisfaldet i den første Del af Perioden har været saa meget stærkere i Odense end i København; men den betydelige Afvigelse tyder snarere paa, at et af Tallene — eller muligvis begge — er behæftede med Fejl.

For imidlertid saa vidt muligt at prøve, hvorvidt de meddelte Oplysninger i det hele er brugbare, skal der foretages en Sammenstilling med sideløbende Oplysninger i det Omfang, i hvilket disse foreligger. For Aarene 1839—1880 er Prisbevægelsen beregnet af *Falbe Hansen* for en Mands Middelforbrug af Føde, Brændsel og Belysning.

Naar 1839 sættes lig 100, var Tallene i Halvfjerdserne:

1871.....	308	1876.....	324
1872.....	303	1877.....	334
1873.....	326	1878.....	294
1874.....	321	1879.....	287
1875.....	312	1880.....	314

Ser man bort fra, at Falbe Hansens Tal omfatter Brændsel og Belysning, idet Udgiften hertil kun andrager en halv Snes Procent af Udgiften til Føde og sættes 1871 lig 100 faas:

Aar	I. Københavns Hospitals- væsen	II. Falbe Hansen	Kolonne II Procent højere (+) eller lavere (-) end Kolonne I.
1871.....	100,0	100,0	0,0
1872.....	100,0	98,4	÷ 2,5
1873.....	104,7	105,8	+ 1,1
1874.....	105,7	104,2	÷ 1,4
1875.....	108,5	101,3	÷ 6,0
1876.....	108,5	105,2	÷ 3,0
1877.....	111,3	108,4	÷ 2,0
1878.....	105,7	95,5	÷ 9,0
1879.....	101,0	93,2	÷ 8,5
1880.....	107,5	101,0	÷ 5,2

Overensstemmelsen er ikke helt god. Falbe Hansens Tal er imidlertid udregnet paa Grundlag af Priser paa 10 Varer, som der ganske vist er tillagt forskellig Vægt, men da Københavns Hospitalsvæsen alene for Føde har Priser for 28 Varer, er Tallet for dette mindre grovt. Det kan endvidere

nævnes, at Falbe Hansen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. Bind for 1871 til 1872 har beregnet en Prisstigning, hvilket ikke er overensstemmende med den her refererede Beregning. Endvidere kan nævnes, at Th. Sørensen (Købstadarbejderes Vilkaar) for Hobro finder, „at Udgiften paa Arbejderregnskaberne kun er nogle faa (indtil 4) Procent højere i 1879 end den med samme Forbrug vilde være i 1872, Stigningen (for Næringsmidler, Belysning og Vask), som indtraadte fra 1870 til henimod Midten af Decenniet, formindskedes i 1879 saa meget, at Prisen nu ikke differerede synderlig fra i 1872“. Dette Resultat stemmer godt med Tallene for Københavns Hospitalsvæsen for 1872 og 1879, men stemmer ikke godt med den ret betydelige Prisnedgang, Falbe Hansen finder, tilmed da Brændsel, der indgaar i Falbe Hansens Beregning, ifølge Th. Sørensen i 1879 var dyrere end i noget andet Aar i 1870'erne.

For Aarene 1905—14 (undtagen 1906, 08 og 10) er der af Det Statistiske Departement indsamlet Oplysninger om Detailpriser ved Henvendelse dels til Embedsmænd og Arbejderorganisationer dels til de Handlende. Af disse Oplysninger har vi benyttet de af de københavnske Fagforeninger opgivne Priser for Fødevarer, og idet vi har tillagt de enkelte Varer den Vægt, med hvilken de indgaar i Statistisk Departements Indeks for Aarene efter 1914, har vi paa dette Grundlag beregnet en Indeks, som for denne Periode kan sammenlignes med de af Svend Nielsen beregnede. Idet det bemærkes, at der mangler Varer, hvis Vægt i 1914 ansattes til ca. en Tiendedel af Fødevaregruppen, anføres her de beregnede Indekstal.

Aar	Københavns Hospitalsvæsen	Odense Fattigvæsen	Københavnske Fagforeninger
1905.....	94	86	83
1906.....	95	89	—
1907.....	100	92	88
1908.....	97	93	—
1909.....	97	91	88
1910.....	96	93	—
1911.....	100	95	91
1912.....	105	102	99
1913.....	100	101	99
1914.....	100	100	100

Der er god Overensstemmelse mellem Fagforeningerne og Odense Fattigvæsen; derimod er der daarligere Samstemning med Københavns Hospitalsvæsen. Medens Fagforeningernes Tal viser en uafbrudt Stigning, er Tallene for de to Institutioner og navnlig for Københavns Hospitalsvæsen mere ujævne og springende; endvidere synes Engrosprisernes stærke Stigning i Begyndelsen af Aarhundredet hurtigst at have øvet Indflydelse paa disses Indeks. Dette tyder paa, at de Priser, de to Institutioner betaler, ikke er rene Detailpriser. Medens nemlig Engrospriserne er stærkt svingende efter de økonomiske Konjunkturer og for enkelte Varer som f. Eks. Sukker, Korn og Kartofler endog efter det enkelte Aars Høst, indgaar i Detailpriserne foruden Engrospriserne forskellige andre Elementer som Butiksleje, Lys, Brændsel og Arbejdsløn, og da Prisen for disse Elementer i en kortere Periode varierer langt svagere, og da desuden Befolkningens Indtægtsforhold kun for en ringe Del varierer efter Engrospriserne, saaledes at ogsaa Efterspørgslen er ret stabil, vil indenfor en kortere Periode Detailpriserne kun i afsvækket Form gengive Bevægelsen i Engrospriserne. Hertil kommer, at der nødvendigvis maa gaa en vis Tid, før en Forandring i Engrosprisen aflejres i Detailprisen. At nu Institutionernes Priser ikke er rene Detailpriser synes ogsaa naturligt. Indkøbene sker selvfølgelig i Regelen i større Partier; at der herved kan opnaas en billigere Pris end den sædvanlige Butikspris berører nu i og for sig ikke Spørgsmaalet om Indekstallets Bevægelse. Det afgørende er derimod, at de før nævnte Elementer (Husleje m. v.), som indgaar i den sædvanlige Detailpris, ved større Leverancer kommer til at spille en forholdsvis mindre Rolle, medens der selvfølgelig fuldt ud maa tages Hensyn til Engrosprisen.

Skønt vi ikke for Aarene efter 1914 benytter Indeksen for de to Institutioner, har vi dog for yderligere at undersøge dens Brugbarhed omstaaende for Aarene 1914—17 sammenstillet den med Statistisk Departements Indeks for Fødevarer.

Det samme Forhold synes at gøre sig gældende her, idet Departementets Indeks i disse Aar, i hvilke Stigningen i Engrospriserne var meget stærk, kun noget langsommere fulgte disse end Indekstallene for de to Institutioner. Da nu imidlertid den for de to Institutioner beregnede Indeks dog ikke afviger mere end indtil 10 pCt. fra den af Departementet beregnede, og da den Unøjagtighed, der knytter sig til det Forhold, at vi ikke har med rene Detailpriser at gøre, formentlig i det lange Løb vil være uden stor Betydning, mener vi dog, at

Aar	Københavns Hospitalsvæsen	Odense Fattigvæsen	Stat. Depart.s Indeks
1914.....	100	100	100
1915 1. Halvaar.....	—	133	128
1915 2. —.....	143	147	134
1916 1. —.....	—	156	146
1916 2. —.....	162	165	158
1917 1. —.....	—	172	166
1917 2. —.....	186	178	173

der her haves et brugbart Materiale til Belysning af Prisbevægelsen for Fødevarer i Perioden 1872—1914. Under Hensyn til, at den Afvigelse, der viste sig at være mellem de to Indekstal, næppe kan antages at svare til Virkeligheden, foretrækker vi imidlertid i Stedet for det ene eller det andet af de to Tal at benytte et Gennemsnit. For Aarene før 1879, for hvilke der mangler Oplysning fra Odense, er Tallene da omregnet i Forhold til det nye Tal, der ved Gennemsnitsberegningen fremkommer for 1879. Da nu endvidere Tallene tildels snarere afspejler Bevægelsen i Engrospriserne end i Detailpriserne, og Engrospriserne svinger hurtigere og voldsomere end Detailpriserne, vil vi søge at eliminere Virkningen heraf ved i Stedet for de umiddelbart udfundne Tal at benytte en Indeks, der er beregnet ved at sætte det enkelte Aar lig Gennemsnittet af Tallet for det paagældende Aar + Tallene for de to foregaaende Aar¹). Da 1914 derved naar op paa 102, er Rækken reduceret i Forholdet 100:102. Beregningen ser herefter saaledes ud:

Prisindeks for Fødevarer.

Aar	1865—78 Københavns Hospitalsvæsen 1879—1914 Gnsnit af Kbhvns. Hosp.væs. og Odense Fattigvæsen	Hvert Aar udregnet som Gennemsnit af Aaret + de to foregaaende Aar	1914 = 100
1865.....	88	—	—
1866.....	94	—	—
1867.....	98	93	91
1868.....	106	99	97
1869.....	101	102	100

¹) I samme Omfang som Priserne er engros Priser, bliver det dog af Betydning, om den relative Detailavance har været ens gennem denne Periode.

Prisindeks for Fødevarer. (Fortsat).

Aar	1865—78 Københavns Hospitalsvæsen 1879—1914 Gnsnit af Kbhvns Hosp.væs. og Odense Fattigvæsen	Hvert Aar udregnet som Gennemsnit af Aaret + de to foregaaende Aar.	1914 = 100
1870.....	100	102	100
1871.....	104	102	100
1872.....	105	103	101
1873.....	109	106	104
1874.....	110	108	106
1875.....	113	111	109
1876.....	113	112	110
1877.....	116	114	112
1878.....	110	113	111
1879.....	106	111	109
1880.....	112	109	107
1881.....	113	110	108
1882.....	109	111	109
1883.....	106	109	107
1884.....	100	105	103
1885.....	94	100	98
1886.....	90	95	93
1887.....	87	90	88
1888.....	88	88	86
1889.....	93	89	87
1890.....	95	92	90
1891.....	101	96	94
1892.....	97	98	96
1893.....	91	96	94
1894.....	85	91	89
1895.....	81	86	84
1896.....	78	81	79
1897.....	80	80	78
1898.....	83	80	78
1899.....	85	83	81
1900.....	86	85	83
1901.....	87	86	84
1902.....	88	87	85
1903.....	87	87	85
1904.....	89	88	86
1905.....	90	89	87
1906.....	92	90	88
1907.....	96	93	91
1908.....	95	94	92
1909.....	94	95	93
1910.....	95	95	93
1911.....	98	96	94
1912.....	104	99	97
1913.....	101	101	99
1914.....	100	102	100

B. Bolig.

Angaaende Huslejen i København foreligger for Tidsrummet forud for 1914 Oplysning i forskellige Tabelværker til Københavns Statistik omhandlende Aarene 1880, 1885, 1890, 1895, 1901, 1906 og 1911.

Paa Grundlag af de i disse Undersøgelser anførte Oplysninger angaaende Huslejen for 2 og 3 Værelses Lejligheder er der af Svend Nielsen beregnet følgende Prisindeks:

1880.....	73	1901.....	81
1885.....	73	1906.....	84
1890.....	70	1911.....	86
1895.....	72	1914.....	100

For 70'erne haves ikke officielle Oplysninger angaaende Huslejens Størrelse. Ifølge Th. Sørensen „Købstadarbejderes Vilkaar“ var Huslejen i Hobro den samme i 1879 og 1874; i Begyndelsen af 70'erne har der ifølge Falbe Hansen fundet en Stigning Sted, men i Betragtning af at der for dette Tidsrum mangler sikre Oplysninger, foretrækker vi at sætte Tallet for 70'erne til det samme, som det hvortil det er beregnet for 1880. Beregnes dernæst Tallene for de mellem Tællingerne liggende Aar ved en 1ste Grads Interpolation, faas for Huslejen følgende Prisrække:

1870—1885.....	73	1895.....	72	1905.....	83
1885.....	72	1896.....	74	1906.....	84
1887.....	72	1897.....	75	1907.....	84
1888.....	71	1898.....	77	1908.....	85
1889.....	71	1899.....	78	1909.....	85
1890.....	70	1900.....	80	1910.....	86
1891.....	70	1901.....	81	1911.....	86
1892.....	71	1902.....	82	1912.....	91
1893.....	71	1903.....	82	1913.....	95
1894.....	72	1904.....	83	1914.....	100

C. Brændsel og Belysning.

Angaaende denne Post er der af Svend Nielsen indsamlet Oplysning om københavnske Priser paa Kul, Køks, Gas og Elektricitet, Petroleum og Stearinlys. For Tiden forud for 1900 er der taget Hensyn til Gassens og Elektricitetens mindre Betydning, idet der er tillagt Petroleum og for den tidligste Periode Stearinlys en større Vægt. Prisindeksen ser herefter saaledes ud:

1870.....	113	1873.....	112	1876.....	123
1871.....	111	1874.....	109	1877.....	123
1872.....	114	1875.....	119	1878.....	120

1879.....	123	1891.....	110	1903.....	108
1880.....	116	1892.....	101	1904.....	102
1881.....	112	1893.....	104	1905.....	93
1882.....	113	1894.....	103	1906.....	93
1883.....	119	1895.....	104	1907.....	97
1884.....	111	1896.....	100	1908.....	97
1885.....	112	1897.....	99	1909.....	94
1886.....	109	1898.....	102	1910.....	90
1887.....	108	1899.....	106	1911.....	92
1888.....	106	1900.....	120	1912.....	100
1889.....	111	1901.....	103	1913.....	100
1890.....	110	1902.....	108	1914.....	100

D. Beklædning.

Angaaende de Varer, der indgaar herunder, er det kun i meget mangelfuld Grad muligt at skaffe Oplysning. Ved Henvendelse til et større københavnsk Skræderfirma har vi faaet opgivet dette Firmas Priser paa Jakkeklædninger og Frakker. Derimod har det ikke været muligt at skaffe Oplysning om Priserne paa Konfektion, der fra Halvfemserne har faaet en stigende Betydning for Arbejderklassens Forbrug. Ligeledes mangler Oplysning om Priserne paa Underbeklædning og Skotøj. Da det paagældende Firma imidlertid gennem hele Perioden har haft en ensartet Kundekreds, og dets Opgivelser uden Tvivl er meget paalidelige, har vi dog ment at kunne benytte de fremkomne Oplysninger. Paa Grundlag af de opgivne Priser er der da beregnet nedenstaaende Indeks for Beklædningsgruppen:

1872.....	73	1883.....	82	1894.....	83	1905.....	84
1873.....	74	1884.....	82	1895.....	82	1906.....	85
1874.....	74	1885.....	82	1896.....	82	1907.....	90
1875.....	75	1886.....	82	1897.....	82	1908.....	91
1876.....	75	1887.....	81	1898.....	82	1909.....	91
1877.....	78	1888.....	81	1899.....	82	1910.....	91
1878.....	78	1889.....	81	1900.....	82	1911.....	91
1879.....	81	1890.....	80	1901.....	82	1912.....	94
1880.....	82	1891.....	81	1902.....	82	1913.....	95
1881.....	82	1892.....	82	1903.....	82	1914.....	100
1882.....	82	1893.....	83	1904.....	84		

Det skal iøvrigt bemærkes, at da denne Indeks viser en lignende Bevægelse som de to Hovedgrupper, Fødevarer og Bolig, har den kun i de færreste Aar øvet Indflydelse paa den samlede Indeks og aldrig med mere end 2 Points.

E. Skatter og Kontingenter.

Angaaende Skatter har vi forskaffet os Oplysning om, hvilke Beløb en Arbejderfamilie i København med de tidligere beregnede Indtægter (anført Side 146) til de forskellige Tidspunkter har maattet udrede i kommunal Indkomstskat og fra 1903 desuden i Indkomstskat til Staten.

Fagforeningskontingentets Betydning har vi søgt at udfinde ved først at beregne det gennemsnitlige Kontingent pr. Medlem¹⁾. Vi har dernæst beregnet Organisationsprocenten ved at sætte Antallet af mandlige Fagforeningsmedlemmer i Forhold til Antallet af mandlige Byarbejdere; for at maale Udgiftens gennemsnitlige Betydning har vi da multipliceret Kontingentet med Organisationsprocenten. I det væsentlige samme Fremgangsmaade er anvendt ved Beregningen af Kontingent til Arbejdsløshedskasse og Sygekasse. Medens Skat og Kontingent til Sygekasse indgaar i Tallet for hele Perioden, faar Kontingent til Fagforening først nogen Betydning fra Begyndelsen af Firserne; Kontingent til Arbejdsløshedskasse indgaar indtil Loven af 1907 om anerkendte Arbejdsløshedskasser i Fagforeningskontingentet. Da der for den tidligste Del af Perioden saavel for Kontingent som Medlemstal og Arbejderantal kun foreligger utilfredsstillende Oplysninger, er Beregningen af Kontingentets Betydning for dette Tidsrum noget usikker. Idet det bemærkes, at der ikke er taget Hensyn til Brand- og Livsforsikringspræmier m. v., anføres her den paa det givne Grundlag udregnede Indeks.

1872.....	6	1883.....	13	1894.....	25	1905.....	43
1873.....	6	1884.....	13	1895.....	27	1906.....	47
1874.....	7	1885.....	14	1896.....	29	1907.....	50
1875.....	7	1886.....	15	1897.....	31	1908.....	61
1876.....	8	1887.....	16	1898.....	33	1909.....	65
1877.....	8	1888.....	17	1899.....	36	1910.....	69
1878.....	9	1889.....	18	1900.....	38	1911.....	76
1879.....	9	1890.....	19	1901.....	39	1912.....	84
1880.....	10	1891.....	20	1902.....	39	1913.....	91
1881.....	11	1892.....	21	1903.....	40	1914.....	100
1882.....	12	1893.....	23	1904.....	40		

Angaaende Bevægelsen i Prisniveauet for den Posts Vedkommende, der i Statistisk Departements Beregning er be-

¹⁾ Herved er benyttet *J. Jensen* og *C. M. Olsen*: „Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden fra 1871 til 1900“ og De samvirkende Fagforbunds Aarsberetninger.

nævnet Andre Udgifter, er vi uden Oplysning. Disse Udgifter omfatter Udgifterne til Tobak, Fortæring ude, Bladhold, Vedligeholdelse af Inventar, Cykle, Sporvogn m. v. Deres Vægt i 1914-Tallet er knap 10 pCt. At nu disse Udgifter i Tiden fra Slutningen af Halvfemserne til 1914 ligesom Udgifterne til Føde, Bolig, Beklædning og Skatter og Kontingenter har været underkastet en betydelig Prisstigning er utvivlsomt; hvordan Udviklingen har været i den første Del af Perioden er derimod usikkert. Vi foretrækker derfor at foretage Beregningen af det samlede Pristal uden Hensyn til Andre Udgifter. Saafremt disse da har bevæget sig anderledes end Gennemsnittet af de medtagne Udgifter, vil der ved denne Fremgangsmaade begaas en Fejl, men da Andre Udgifter i 1914 kun vejede i Forholdet 185:2000, skal den eventuelle Afvigelse reduceres i dette Forhold, og dens Indvirkning paa det samlede Pristal bliver da yderst ringe. ---

Vi skal derefter nu gaa over til en Beregning af det samlede Pristal for hvert af Aarene 1872—1924.

For Aarene 1914—24 har man som tidligere anført det bedste Maal for Bevægelsen i Arbejderklassens Prisniveau i Statistisk Departements Prisindeks. Denne Indeks beregnes 2 Gange aarlig nemlig i Januar og Juli Maaned. Indeksen for Januar er (fra 1920) beregnet paa Grundlag af Oplysninger om Detailpriserne (for Fødevarer, Brændsel, Belysnings- og Beklædningsartikler) i den første Uge af Oktober det foregaaende Aar og den første Uge af Januar samme Aar. Indeksen for Juli er paa tilsvarende Maade beregnet paa Grundlag af Priserne den første Uge i April og den første Uge i Juli. Huslejen, der nu opgøres i November hvert Aar, indgaar først i Pristallet for Juli det paafølgende Aar. Da nu derfor Januartallet snarest er et Udtryk for, hvorledes Prisniveauet har været i den sidste Del af det foregaaende Aar, er det saaledes mest korrekt at beregne Aarets Prisniveau paa Grundlag af Gennemsnittet af Pristallet for Juli samme Aar og Pristallet for Januar det følgende Aar. Denne Fremgangsmaade er derfor anvendt ved Beregningen af de omstaaende anførte Tal.

For Aarene 1872—1914 er der tillagt de enkelte Grupper den Vægt, som er tilregnet dem i Pristallet for 1914, dog at Vedligeholdelse, som oprindeligt er medregnet under Bolig i Overensstemmelse med Departementets senere Fremgangsmaade, her er henført til Andre Udgifter.

Resultatet fremgaar af nedenstaaende Tabel.

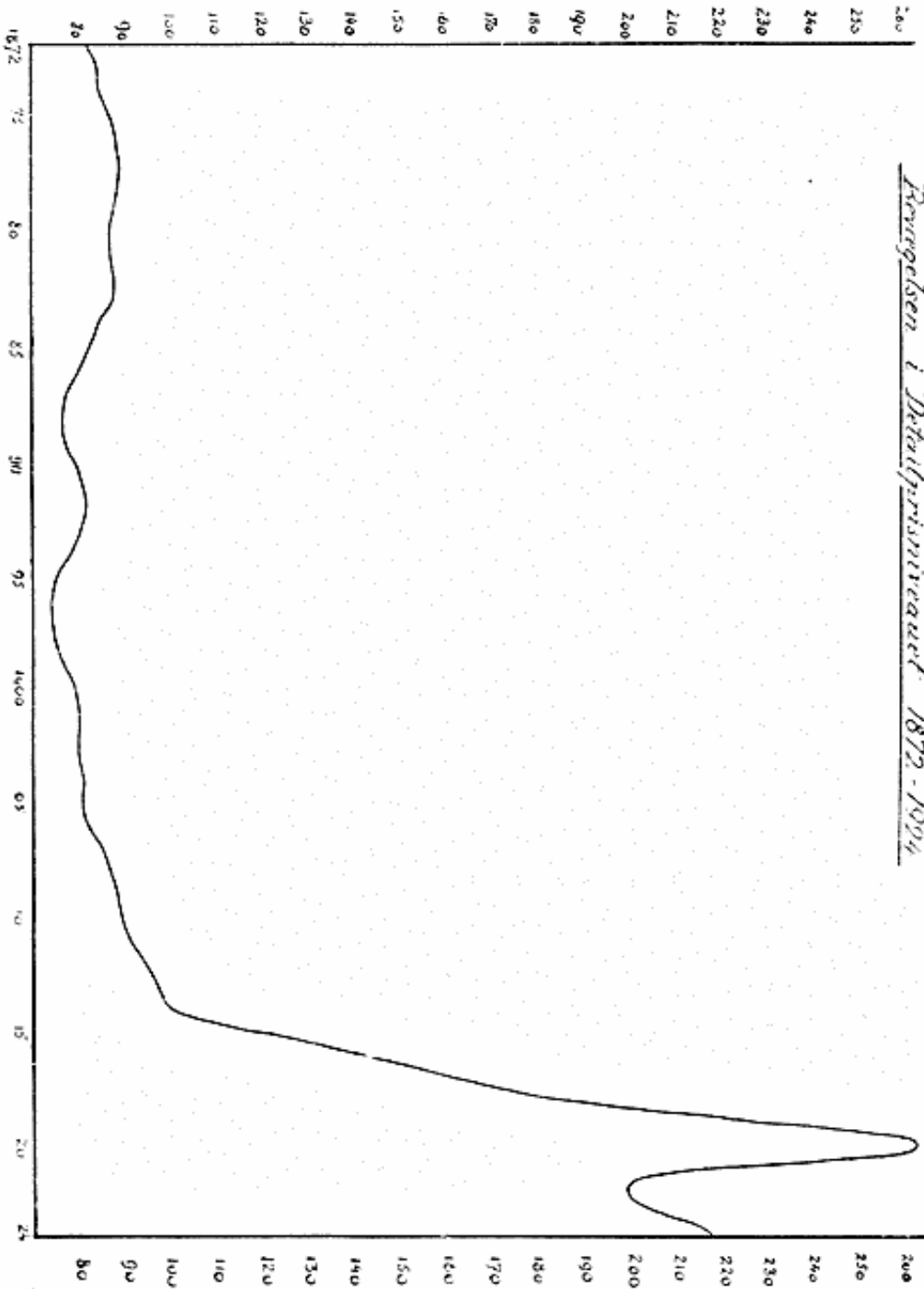
Aar	Fødevarer	Beklædning	Bolig	Brændsel og Belysning	Skatter, Kon- tingenter o. l.	Andre Udgifter	Ialt (Pristal)
1872.....	101	73	73	114	6		82
1873.....	104	74	73	112	6		84
1874.....	106	74	73	109	7		85
1875.....	109	75	73	119	7		87
1876.....	110	75	73	123	8		88
1877.....	112	78	73	123	8		89
1878.....	111	78	73	120	9		89
1879.....	109	81	73	123	9		88
1880.....	107	82	73	116	10		87
1881.....	108	82	73	112	11		88
1882.....	109	82	73	113	12		88
1883.....	107	82	73	119	13		88
1884.....	103	82	73	111	13		85
1885.....	98	82	73	112	14		83
1886.....	93	82	72	109	15		80
1887.....	88	81	72	108	16		77
1888.....	86	81	71	106	17		76
1889.....	87	81	71	111	18		77
1890.....	90	80	70	110	19		78
1891.....	94	81	70	110	20		81
1892.....	96	82	71	101	21		82
1893.....	94	83	71	104	23		81
1894.....	89	83	72	103	25		79
1895.....	84	82	72	104	27		76
1896.....	79	82	74	100	29		74
1897.....	78	82	75	99	31		74
1898.....	78	82	77	102	33		75
1899.....	81	82	78	106	36		77
1900.....	83	82	80	120	38		79
1901.....	84	82	81	103	39		79
1902.....	85	82	82	108	39		80
1903.....	85	82	82	108	40		80
1904.....	86	84	83	102	40		81
1905.....	87	84	83	93	43		81
1906.....	88	85	84	93	47		82
1907.....	91	90	84	97	50		85
1908.....	92	91	85	97	61		87
1909.....	93	91	85	94	65		88
1910.....	93	91	86	90	69		89
1911.....	94	91	86	92	76		90
1912.....	97	94	91	100	84		94
1913.....	99	95	95	100	91		97
1914.....	100	100	100	100	100	100	100

Aar	Fødevarer	Beklædning	Bolig	Brændsel og Belysning	Skatter, Kontingenter o. l.	Andre Udgifter	Ialt (Pristal)
1915.....	131	122	101	135	100	109	120
1916.....	152	165	104	186	100	129	141
1917.....	170	200	108	248	100	158	161
1918.....	187	280	111	272	115	196	186
1919.....	232	322	117	342	171	232	227
1920.....	265	324	130	571	236	236	263
1921.....	217	237	141	367	301	210	225
1922.....	182	219	155	289	262	203	199
1923.....	191	247	160	285	254	207	207
1924.....	208	272	170	288	248	207	219

Omstaaende er Bevægelsen i Detailprisniveauet fremstillet grafisk.

Idet der nu for Aarene 1872—1914 er regnet med samme Vægtfordeling, er man herved udsat for at begaa en Fejl. Vægtfordelingen kan nemlig have forskudt sig, dels fordi Prisændringen har været forskellig for de forskellige Grupper, dels fordi Velstandsniveauet har forandret sig. At nu Vægtfordelingen ikke i Virkeligheden har været den samme gennem hele Perioden er uden for al Tvivl. Som det grelleste Eksempel paa en Gruppe, der ikke har haft den samme Betydning gennem hele Tidsrummet, tjener Gruppen Skatter og Kontingenter, hvis Tal steg fra 6 til 100. Medens de 100 i 1914 svarede til en Vægt af ca. $\frac{1}{10}$, er det ganske givet, at denne Gruppe har haft en langt ringere Betydning i Begyndelsen af Perioden. Nu er det imidlertid ingenlunde paa Forhaand givet, at en noget urigtig Vægtfordeling fører til et forkert Resultat. Som Vidnesbyrd herom kan man anføre det af Statistisk Departement beregnede Pristal, idet der paa Grundlag af Husholdningsundersøgelserne af 1922 er beregnet en ny Vægtfordeling, paa Grundlag af hvilken Pristallet udregnes fra Januar 1924. Nedenfor anføres de 2 Vægtfordelinger.

	Vægtfordeling anvendt:	
	1914—23	Fra Jan. 1924
Fødevarer.....	950	835
Beklædning.....	270	225
Bolig.....	285	248
Brændsel og Belysning.....	100	81
Skatter, Kontingenter o. l.....	210	203
Andre Udgifter.....	185	408
Ialt.....	2000	2000

Beregningen i Detailpræmiewaeret 1872-1994

Det vil ses, at der er en ret betydelig Forskydning; ikke desto mindre viste det sig, at en Tilbageførelse af det nye Budget fra 1923 til 1914 ved Anvendelse af den tidligere for de enkelte Varer konstaterede Prisbevægelse gav til Resultat, at Prisstigningen for det nye Budget vilde være blevet nøjagtig den samme som den, hvortil Stigningen var beregnet paa Grundlag af det gamle Budget.

Det kan nu anføres, dels at den for Aarene 1872—1914 anvendte Vægtfordeling i det væsentlige er baseret paa Oplysningerne om Forbrugets Sammensætning i 1909, dels at Udgifterne til Føde, Beklædning og Bolig ifølge Husholdningsregnskaberne af 1897 da viste sig for københavnske Arbejdere at beslaglægge tilnærmelsesvis samme forholdsmæssige Del af Udgifterne som i 1909. Da det desuden (selv med Pristallets eventuelle Usikkerhed in mente) med Sikkerhed kan konstateres, at der ikke i Perioden 1897—1909 skete nogen større Forandring i Reallønnen, er det i det hele sandsynligt, at der kun skete en mindre væsentlig Forskydning i Forbruget. Man kan vistnok derfor med Sikkerhed gaa ud fra, at Anvendelsen af samme Vægtfordeling ikke for Beregningen af Pristallet i Aarene fra Midten af Halvfemserne til 1914 kan medføre en Fejl af nogensomhelst Betydning¹⁾.

For den forudgaaende Periode er derimod Forudsætningen om den samme Sammensætning af Forbruget ikke rigtig. I Halvfjerdserne og Firserne var dels Fødevarepriserne høje, dels Reallønnen ringere, og dette medførte, at en større Del af Indtægten medgik til Tilfredsstillelse af Livets mest elementære Behov. Navnlig for Halvfjerdserne medfører derfor den benyttede Metode sandsynligvis, at det samlede Pristal kommer til at ligge noget for lavt, tilmed da Gruppen Skatter og Kontingenter, for hvilken Tallet var ringe, dengang betød forholdsvis lidt, hvorfor der er tillagt den en for stor Vægt. Denne Fejl kan vistnok bevirke, at Tallet for de første ca. 15 Aar kommer til at ligge nogle Procent for lavt (i værste Fald henimod 10 pCt.); men fra Midten af Firserne er den sandsynligvis uden større Betydning. Da man imidlertid mangler et sikkert Holdepunkt for Bedømmelsen af den Fejl, der herved begaas, skal vi indskrænke os til at henlede Op-

¹⁾ Som Støtte for denne Antagelse kan det ogsaa anføres, at *Einar Cohn* i en Artikel: Livets Dyrhed i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1912, idet han gaar ud fra Forbrugets Sammensætning i 1897, beregner Stigningen i Arbejderstandens Leveudgifter i København fra 1897 til 1911 til 25 pCt.; efter den foranstaaende Beregning steg Indeksen i dette Tidsrum med 22 pCt.

mærksomheden paa den Usikkerhed, der paa dette Punkt klæber ved Tallene.

Det maa dernæst noget nærmere omtales, hvorvidt der til de opgivne Varepriser svarer en gennem hele Perioden kvalitetsmæssig betragtet ensartet Vare. Kvaliteten er nu imidlertid i mange Tilfælde et Konglomerat af forskellige Bestanddele, idet mange Varer samtidig tilfredsstiller forskellige Behov, og Vurderingen af, i hvilken Grad de paagældende Varer er i Stand til at opfylde de forskellige Fordringer, der stilles til dem, giver i en samlet Sum et Maal for Varens Kvalitet¹⁾.

For Fødevarer spiller saaledes dels Næringsindholdet, dels Smagen og undertiden tillige Udseendet en Rolle. For Beklædning afgøres Kvaliteten udfra en Vurdering af Varens Holdbarhed og Udseende, Stoffets Art og Klædningsstykkets Behagelighed i Brug.

Hvad der imidlertid ved en Vurdering af Pristallet først og fremmest er af Betydning, er Spørgsmaalet om, hvorvidt den angivne Pris svarer til en Vare, der har ydet den samme rent økonomiske Nytte, d. v. s. for Fødevarer er det Mængden af Næringsindholdet, for Beklædning Holdbarheden, som det først og fremmest kommer an paa. Saafremt der er sket væsentlige Ændringer paa disse Punkter, er det nemlig et Udtryk for, at Pristallet ikke er et rigtigt Maal for den Mængde Penge, man til forskellige Tidspunkter har maattet anvende for at opnaa den samme reelle Godemængde. Hvis der derimod iøvrigt er sket en Ændring med Hensyn til Varekvaliteten, berører dette i og for sig ikke Spørgsmaalet om Livets Dyrhed, men er iøvrigt i lige saa høj Grad af Betydning ved Vurderingen af den samlede Sum af Tilfredsstillelse, man har kunnet opnaa for en given Indtægt. Selv om det nu paa mange Omraader er meget vanskeligt at naa noget Holdepunkt for Bedømmelsen af Ændringen i Varekvaliteterne, skal der dog herom gøres nogle Bemærkninger.

Fødevarer.

For Brød har denne Periode i Byerne bragt Udviklingen fra Haandbageriet til Brødfabriken, paa Landet er Hjemmebagningen reduceret til et Minimum og Brødproduktionen udskilt som

¹⁾ En Vares Kvalitet maales med andre Ord, efter i hvilken Grad Varen kan tilfredsstille de Behov, i Forhold til hvilke den overhovedet er relevant.

selvstændigt Erhverv. Udviklingen er herved gaaet i Retning af langt mere ensartede Varer, ligesom man nu er i Stand til at fremstille et mere velmagende Produkt. M. H. t. Næringsindholdet er der næppe sket nogen Ændring.

M. H. t. til Smør er der sket en overordentlig betydelig Smagsforbedring. I Begyndelsen af Perioden foregik Produktionen kun paa Herregaardene paa Mejerier, medens Smørret paa Bøndergaardene kærnedes med Haandkærne. Resultatet var en meget uensartet og under utilfredsstillende hygiejniske Forhold fremstillet Vare, der i Reglen maatte betegnes som værende af ringe Kvalitet. M. H. t. Næringsindholdet antages der dog ikke at være sket nogen Ændring. Imidlertid har Smør i det hele for Arbejderklassen kun spillet en mindre Rolle. For Margarinenes Vedkommende er der ligeledes fra dens Fremkomst i 1880erne sket en meget væsentlig Smagsforbedring. I den sidste Del af Perioden er den animalske Margarine i stigende Grad blevet fortrængt af Vegetabilmargarine, saaledes at denne sidste nu udgør ca. $\frac{4}{5}$ af Forbruget.

For Sødmealk har den forbedrede Fodring af Køerne medført en Stigning af Fedtprocenten. Ved Anordning af 1916 tillodes imidlertid en Homogenisering af Mælken, og Minimum for Fedtprocenten sattes da til 2,75 pCt. Det følgende Aar sattes dette Minimum ganske vist op til 3,0 pCt.; men da Mælkens naturlige Fedtprocent ligger omkring 3,3 pCt., og Homogeniseringen finder Sted for store Dele af i hvert Fald Storkøbenhavns Forsyning med Mælk, bevirkede denne Bestemmelse, at Mælkens Næringsindhold forringedes. Skummetmælk var, saalænge Smørret kærnedes med Haandkærne, et forholdsvis værdifuldt Produkt, idet Fedtindholdet androg omkring $\frac{1}{2}$ pCt.; med Overgangen til den mejerimæssige Fremstilling af Smør forringedes Fedtindholdet til 0,15 pCt., og Mejerimaskinernes Forbedring bevirkede en endnu stærkere Udnyttelse, saaledes at Fedtprocenten nu kun er ca. 0,08.

For Æg, Kød, Fisk og Grøntsager er der næppe sket væsentlige Ændringer.

For Fødevarer, af hvilke de fleste jo er letfordærlige, kan det i Almindelighed nævnes, at Trafikmidlernes enorme Udvikling har betydet meget for en hurtigere Befordring af Varerne fra Produktions- til Forbrugsstedet. Herved kan for det første være opnaaet, at mindre gaar til Spilde, inden Varen naar frem til Detailsalg; dette skulde da medføre en Tendens til Prissænkning; men til denne er der da allerede taget Hensyn. Det kan imidlertid formodes, at Forbrugerne ogsaa paa anden

Maade har nydt godt af den hurtigere Omsætning, idet Varerne er friskere, naar de indgaar i Husholdningen.

Det kan endvidere nævnes, at den i denne Periode indførte Kontrol med Levnedsmidler (Mælkekontrol, Kødkontrol, Bestemmelser angaaende Salg af Æg m. v.) vel har ført til en Prisstigning for de kontrollerede Varer¹⁾, men da denne kommer til Udtryk i Pristallet, hvorved der allerede er taget Hensyn til Kontrollens Debetside, maa man her kreditere den den Vareforbedring, der paa den anden Side er Forbrugernes Gevinst. Som et Eksempel paa, hvad denne Kontrol betyder, kan anføres, at ifølge Beretningen for Københavns Torve- og Slagtehallen for 1924—25 beslaglagdes i dette Aar 280,000 kg Kød og Flæsk, hvilket udgjorde 0,8 pCt. af den samlede Slagtevægt. Det kan vel antages, at desuden en Del Dyr nu paa Grund af Kontrollen overhovedet ikke sendes til Byen.

De her gjorte Bemærkninger gælder Forholdene i Almindelighed, men den skildrede Udvikling har selvfølgelig i det store og hele ogsaa gjort sig gældende for de Varer, som er indkøbt af de 2 Institutioner, hvis Priser danner Grundlaget for det for Aarene 1872—1914 beregnede Pristal for Fødevarer. Ja, det maa vel endog antages, at saavel Hospitals- som Fattigforplejningen i dette Tidsrum er blevet bedre, idet der i Tidens Løb er stillet større og større Krav til den enkelte Vares Kvalitet.

Beklædning.

M. H. t. Yderbeklædning, som alene danner Grundlaget for det for Aarene 1872—1914 beregnede Pristal, meddeler det paagældende københavnske Firma, at Kvaliteten i dette Tidsrum er blevet noget forringet. M. H. t. Konfektion oplyser et stort københavnsk Konfektionsfirma, hvis Priser indgaar i Beregningen af Statistisk Departements Pristal, at de af Arbejderklassen mest efterspurgte Varer nu er bedre m. H. t. Kvalitet, Forarbejdning og Udstyr end før Krigen.

¹⁾ Det kan her nævnes, at *Edv. Mackeprang* (Tidsskrift for Industri 1906) finder, at Kødpriserne var højere i de Byer, i hvilke der var oprettet offentlige Slagtehus, end i de Byer i hvilke Slagtehus ikke fandtes. (Muligvis kunde dette dog skyldes, at Slagtehus fortrinsvis fandtes i de større Byer, i hvilke Prisniveauet jo i det hele er højere).

Bolig.

Pristallet for Bolig er dannet paa Grundlag af Oplysning om Huslejen for 2 og 3 Værelses Lejligheder i København. Hvad det her drejer sig om, naar Spørgsmaalet er, om Varen har været ensartet, er først og fremmest Boligens Størrelse. For at komme dette Spørgsmaal nærmere har vi undersøgt det gennemsnitlige Kvadratindhold af de til de forskellige Tidspunkter opførte 2 Værelses Lejligheder i København og paa Frederiksberg. Idet det bemærkes, at Beregningen er foretaget paa Grundlag af Stikprøver, anføres her Resultatet. Tallene gælder Lejlighedernes indvendige Maal.

Lejligheder opført i Aarene:	Den gennemsnitlige Størrelse af 2 Værelses Lejligheder			
	København		Frederiksberg	
	m ²	Forholdstal	m ²	Forholdstal
1870—79	28	100	30	100
1880—89	31	111	33	110
1890—99	35	125	} 47	} 157
1900—09	39	140		
1910—14	45	161		
1915—24	43	154		

Den mærkelige Udvikling for Frederiksberg skyldes Bygningsloven af 11. April 1890; i denne fastsattes nemlig et strengere Tvangsforhold mellem bebygget og ubebygget Areal for Bygninger med mere end 2 Etager, naar Lejlighederne var under 120 Kvadratalen (47 m²), end naar Lejlighederne var over denne Størrelse. Denne Bestemmelse har medført, at der siden 1890 praktisk taget ikke er opført Lejligheder med Areal under 47 m². Tabellen viser iøvrigt, at Lejlighedsstørrelsen har været stærkt stigende gennem denne Periode, saaledes at de nyopførte Lejligheder i den sidste Del af Perioden var en halv Gang større end i de første Tiaar. Nu har selvfølgelig Gennemsnitsstørrelsen af det samlede Antal 2 Værelses Lejligheder kun været langt svagere stigende, men at de nytilkomne med større Kvadratindhold dog har betydet en Del vil ses af, at de i København siden 1900 opførte i Novbr. 1924 forholdt sig til det samlede Antal som 30,500 til 71,700. Selv om nu 3 Værelses Lejligheder, for hvilke Huslejen i Pristallet vejer godt en Trediedel, ikke har været den samme Udvikling underkastet, kan man dog være sikker paa, at den

Vare, for hvilken Boligpristallet gælder, er blevet ikke saa lidt forbedret; dette gælder saa meget mere, som Lejlighederne nu er bedre udstyrede end forhen (Gas, elektrisk Lys, W. C.).

Brændsel og Belysning.

Ifølge Oplysninger, vi har modtaget fra sagkyndig Side, kan det antages, at der ikke for Kul og Koks er sket nogen Ændring med Hensyn til Varmeevnen. Elektricitetens „Kvalitet“ er et Spørgsmaal om Lysstyrken. Gas havde før Krigen i København en Brændselsværdi af 5300—5500 Kalorier pr. m³, men under Krigen nedsattes Kaloriemængden til ca. 4500 (en Tid til endnu mindre). Imidlertid er en Del af denne Forringelse opvejet derigennem, at Køgegassen, der spiller den altovervejende Rolle, nu kan udnyttes forholdsvis bedre. —

Forskellige Artikler som f. Eks. den brogede Mangfoldighed af Husgeraad er det vanskeligt at bedømme ud fra Spørgsmaalet om Kvalitetsændring, idet der her er Tale om tildels helt nye Varer (Blikvarer i Stedet for Kopper- og Messingvarer). Det kan nævnes, at Kakkellovne om end stadig meget ufuldkomne nu er betydelig bedre i Henseende til Brændselets Udnyttelse end tidligere. Iøvrigt er det vel sandsynligt, at den fabriksmæssige Produktion for en Række af disse Varer ligesom for Beklædning og Fodtøj har medført en Forringelse. Udgifterne til disse Varer, der indgaar under Andre Udgifter, er iøvrigt ikke medtaget i Pristallet før 1914.

Som det samlede Resultat af de her gjorte Bemærkninger kan man vistnok uddrage den Slutning, at der ikke i den betragtede Periode er sket en saa væsentlig Ændring i Kvaliteten af de Varer, der ligger bag ved Priserne, at det i nogen betydelig Grad skulde paavirke Pristallets Paalidelighed. Snarest er der som Helhed vistnok sket en Vareforbedring. I de Tilfælde, i hvilke ringere, navnlig fabriksmæssigt fremstillede, Varer har kunnet fortrænge de bedre, maa dette da skyldes, at Enhedsprisen har ligget saa meget lavere, at den samlede Udgift dog blev mindre. I nogle Tilfælde har Aarsagen dog muligvis været, at den paa ny Vis fremstillede Vare bød andre end de rent økonomiske Fordele f. Eks. i Retning af større „Fikshed“ eller mere Behagelighed i Brugen. I andre Tilfælde har den absolut set lave Pris fristet det lidet købedygtige Publikum — i det lange Løb til Skade for det selv.

At nu Udviklingen som Helhed har medført en Forbedring af Varekvaliteterne synes ogsaa naturligt. Paa den ene

Side har nemlig den tekniske Kunnen været i stadig Fremgang, og dette gælder saavel indenfor Landbrug som Industri og saavel for Fagets Metode som for dets enkelte Udøver¹). Paa den anden Side har den stigende Velstand stimuleret Efterspørgselen efter bedre Varer, og denne Forskydning i Efterspørgselen har da atter virket som en Spore for Produktionen. (Dette gælder dog ikke m. H. t. Luksusvarer, idet den stigende Velstand netop har medført en Bestræbelse for at billiggøre disse for derved at inddrage nye Lag i Forbruget. I de Tilfælde, i hvilke en Vare tilfredsstiller dels et Nødvendighedsbehov dels et Luksusbehov, kan den stigende Velstand ogsaa have medført, at man nu har Raad til at lade Luksusbehovet veje stærkere).

II. Prisniveauets Forskellighed efter Landsdele.

I det foregaaende er belyst Prisbevægelsen i Tiden 1872—1924. Til Bedømmelse af Arbejdernes økonomiske Kaar i de forskellige Landsdele er det imidlertid nødvendigt at undersøge, i hvilken Grad Pengenes Købeevne er forskellig fra Sted til Sted; det gælder med andre Ord at konstatere Forskellen i Prisniveauet. Vi vil i det følgende først søge at belyse den for Tiden værende Forskel mellem Hovedstad, Provinsbyer og Landdistrikter, idet det bemærkes, at hvad der for Landdistrikternes Vedkommende tilstræbes er at udfinde det Prisniveau, under hvilket Landbrugsarbejdere lever.

Fødevarer.

For Fødevarer kan en Sammenligning nu anstilles paa Grundlag af de Oplysninger om Priser, der hvert Kvartal indsamles af Statistisk Departement. Tillægger man de enkelte Varer den Vægt, der tilregnes dem ved Beregningen af det officielle Pristal, finder man for 1925 følgende Forhold:

¹) Denne Fremgang kommer ogsaa de fabrikmæssigt fremstillede Varer tilgode, idet dels Arbejderne er blevet dygtigere, dels Maskinerne er blevet mere hensigtsmæssige og præcise. Derimod kan der selvfølgelig ske en Vareforringelse ved Overgangen fra haandværksmæssig til fabrikmæssig Produktion, og denne kan ogsaa medføre en Forringelse af Arbejdskraften. Et Eksempel paa, at selve Omlægningen af Produktionen har medført en Forringelse af Arbejdernes Duelighed, haves for Skrædderfaget, idet det i „Arbejdslønnen i København i 1892“ for dette Fag nævnes, at Overgangen til Konfektion skal have medført, at Arbejdets Kvalitet er blevet ringere, ligesom dette Hurtigarbejde menes at have nedsat hele den professionelle Dygtighed i Faget.

	Hovedstaden	Provinsbyerne	ca. 100 Landkommuner
Juli 1925.....	100	91	89
Januar 1925.....	100	92	91

Som Gennemsnit af de 2 Opgørelser findes Prisniveauet for Fødevarer herefter at ligge henholdsvis 7 og 10 pCt. lavere i Provinsbyerne og Landdistrikterne end i Hovedstaden, og dette Resultat maa sikkert for Provinsbyerne antages at give et saa nær rigtigt Billede af dette Forhold, som det er praktisk muligt at naa. For Landdistrikterne skal det derimod bemærkes, at Oplysningerne udelukkende hidrører fra Kommuner med bymæssig Bebyggelse, og dette bevirker muligvis, at Tallet set i Relation til Landbrugsarbejdere er noget for højt.

Bolig.

Ifølge „Husleje- og Boligforhold November 1924“ (Statistiske Meddelelser 4, 73,1) androg den aarlige Husleje følgende Beløb:

	Lejlighedens Størrelse	
	2 Værelser	3 Værelser
Hovedstaden	412 Kr.	597 Kr.
Provinsbyerne	274 Kr.	413 Kr.

Sættes Hovedstaden lig 100, var Huslejen herefter 68 i Provinsbyerne.

Ifølge den nævnte Publikation var Huslejen i 119 Landkommuner med bymæssig Bebyggelse noget højere end i Provinsbyerne, men da Stationsbyernes Niveau paa dette Omraade er et ganske andet end det rene Lands, og Landbrugsarbejderne kun undtagelsesvis bor i Stationsbyerne, er denne Statistik ikke anvendelig her. Det er da nødvendigt at søge Oplysning ad anden Vej.

Ifølge *Edv. Mackeprang* (Tidsskrift for Industri 1906) kunde Forholdet mellem Huslejen i Hovedstad, Provinsbyer og Landdistrikter paa dette Tidspunkt sættes til 100 — 54 — 22. Ifølge *Warming* (Nationaløk. Tidsskr. 1908: Landbrugets Arbejdmangel og Byernes Arbejdsløshed) kunde den aarlige Leje for en 2 Værelsers Lejlighed paa Landet anslaaes til 66 Kr., medens Lejen samtidig i Hovedstaden var 203 Kr. Herefter var Forholdet mellem Hovedstad og Landdistrikter som 100 : 33. Ifølge Husholdningsregnskaberne af 1909, var Boligudgiften for de undersøgte Landarbejdere da 68 Kr. aarlig pr. Familie. Den 1. Februar 1911 var Huslejen i København for 2 Værelsers Lejligheder 218 Kr. og for 3 Værelsers 324

Kr., medens i 1912 Lejen i de rene Landdistrikter efter Brugsforeningernes Skøn for 2 Værelses Lejligheder androg 65 Kr. og for 3 Værelses 86 Kr. Sammenholdes disse Tal, faas Forholdet 100 : 33 og 100 : 27. Nyere Oplysninger haves ikke. For Provinsbyerne og Stationsbyerne viste Udviklingen i den efterfølgende Periode en Tilnærmelse til Hovedstaden, hvilket dog for Stationsbyerne tildels skyldtes en livligere Byggevirk-somhed i disse dyre Aar. Det er dog vistnok sandsynligt, at der ogsaa i Landdistrikterne har fundet en stærk Stigning Sted for Huslejen, og man vil i hvert Fald uden stor Fejl paa Grundlag af de foreliggende Oplysninger kunne ansætte Forholdet mellem Hovedstaden og de rene Landdistrikter til 100 : 33. Man har herefter følgende Forholdstal for Husleje:

Hovedstaden	100
Provinsbyerne	68
Rene Landdistrikter.....	33

Brændsel og Belysning.

Ifølge Statistiske Efterretninger var Priserne paa Brændsels- og Belysningsartikler i 1925 følgende:

	Hovedstaden		Provinsbyerne		Landkommunerne	
	Jan.	Juli	Jan.	Juli	Jan.	Juli
	Øre	Øre	Øre	Øre	Øre	Øre
Petroleum..... l.	29	29	27	27	27	27
Kul..... hl.	446	367	446	379	443	380
Koks..... hl.	377	283	396	309	411	324
Elektricitet..... Kwt.	50	50	63	62	65	66
Gas..... m ³	25	25	32	31	35	34
Optændingsbrænde... kg	13	13	10	10	10	10

Tages et Gennemsnit af Priserne, og tillægges der de enkelte Varer den Vægt, med hvilken de indgaar i Pristallet, vil man faa Forholdet 100 — 107 — 112. Tallet for Landkommunerne kan imidlertid ikke antages at gælde for de rene Landdistrikter. Naar Tallet for Landkommunerne ligger saa meget højere end for Hovedstaden, skyldes det nemlig for en stor Del de højere Priser for Gas og Elektricitet, men Landbrugsarbejderne er ikke i nævneværdigt Omfang Forbrugere af disse Varer¹⁾. For dem træder Petroleum, Tørv og Brænde i Stedet, og da Petroleumspriserne er lavere end i Hovedstaden,

¹⁾ Dette er iøvrigt en af Grundene til, at Huslejen er lavere i Landdistrikterne end i Byerne. I disse betales i Virkeligheden en Brændsels- og Belysningsudgift under Form af Husleje (Installation af Gas og Elektricitetsledninger).

og der tildels er let Adgang til Forsyning med Tørv eller Brænde, kan det antages, at den samlede Udgift bliver noget lavere end i Hovedstaden. Skønmæssigt er Tallet derefter ansat til 90. Forholdstallet for Brændsel og Belysning bliver da:

Hovedstaden	100
Provinsbyerne	107
Rene Landdistrikter.....	90

Beklædning.

Ifølge de foreliggende Oplysninger er Priserne for saavel Klæder som Fodtøj og Reparation heraf noget mindre i Provinsbyerne end i Hovedstaden og atter i Landdistrikterne noget mindre end i Provinsbyerne. Prisforholdet kan formentlig omtrent udtrykkes i følgende Tal:

Hovedstaden	100
Provinsbyerne	95
Rene Landdistrikter.....	90

Skatter, Kontingenter og lignende.

For denne Post gælder, at Kontingent til Sygekasse, Fagforening og Arbejdsløshedskasse er en Del lavere i Provinsbyerne end i Hovedstaden, hvorimod Skatterne er betydeligt højere. Forskellene vil formentlig omtrent opveje hinanden. For Landdistrikterne spiller af Kontingenter Bidrag til Fagforening og Arbejdsløshedskasse gennemgaaende kun en ringe Rolle, derimod er Skatterne ikke ubetydelige¹⁾. Tildels skønmæssigt er Forholdet herefter ansat saaledes:

Hovedstaden	100
Provinsbyerne	100
Rene Landdistrikter.....	50

Andre Udgifter omfatter Udgifter til Bladhold, Tobak, Sporvogn, Fortæring ude, Vedligeholdelse af Inventar, m. v. Priserne er her gennemgaaende lavere i Provinsbyerne end i Hovedstaden og i Landdistrikterne atter lavere end i Provinsbyerne. Skønmæssigt ansættes Forholdet saaledes:

Hovedstaden	100
Provinsbyerne	90
Rene Landdistrikter.....	80

¹⁾ For Skatteydelsen spiller det dog en Rolle, at Indtagterne alene i Kraft af Forskellen i Prisniveauet er lavere end i Byerne, herved bliver ogsaa Skattebeløbet mindre.

Gaar man nu ud fra den Vægt, der fra Januar 1924 er tillagt disse forskellige Grupper i det officielle Pristal, idet der ses bort fra, at netop Prisernes ulige Højde i de forskellige Landsdele betinger en forskellig Betydning for Gruppernes Vægt i den samlede Udgift, faas følgende Resultat:

	Hovedstaden	Provinsbyerne	Landdistrikterne
Fødevarer.....	100	93	90
Bolig	100	68	33
Brændsel og Belysning....	100	107	90
Beklædning	100	95	90
Skatter, Kontingenter o. lign.	100	100	50
Andre Udgifter	100	90	80
Ialt...	100	91	77

Prisniveauet er herefter nu i Provinsbyerne 9 og i de rene Landdistrikter 23 pCt. lavere end i Hovedstaden. For Provinsbyerne er Tallet et Gennemsnit af uensartede Forhold, idet Prisniveauet er lavere i de smaa end i de store Byer, men da det her drejer sig om at finde et Middel til at maale Forholdet imellem den reelle Indtægt i de forskellige Landsdele, er dette uden Betydning, idet ogsaa den nominelle Indtægt er beregnet som et Gennemsnit af smaa og store Byer. At nu ogsaa den nominelle Indtægt som Helhed er stigende med Byens Størrelse er givet, men om hvorvidt Forholdet mellem Stigningen i den nominelle Indtægt og Prisniveauet er konstant, giver den her anvendte Fremgangsmaade selvfølgelig ingen Oplysning.

Som Udtryk for Forskellen i Prisniveauet mellem Hovedstaden og Gennemsnittet af Provinsbyerne kan man nu vistnok betragte det udfundne Forhold som praktisk taget korrekt. Hvad Forholdet mellem Hovedstaden og Landdistrikterne angaar, er Resultatet derimod noget usikkert. Da Forskellen i det hele er større end mellem Hovedstad og Provinsbyer, er man nemlig, forsaavidt angaar de skønmæssige Angivelser, udsat for at begaa noget større Fejl. Da Skønnet imidlertid navnlig for de vigtigere Grupper Vedkommende støtter sig paa et rimeligvis paalideligt Talmateriale, er det dog næppe sandsynligt, at det summariske Forholdstal afviger væsentligt fra det Resultat, der vilde fremkomme paa Grundlag af et fyldigere statistisk Materiale.

Spørgsmaalet er nu dernæst, om dette Forhold mellem Landsdelenes Prisniveau har været konstant i den foregaaende 50 Aars Periode. Desværre foreligger kun mangelfulde Oplys-

ninger til Belysning heraf, men i det følgende skal dog omtales nogle af disse spredte Angivelser.

I de to Aar 1. April 1870 til 31. Marts 1872 opkrævedes en midlertidig Indkomstskat til Staten. Loven herom fastsatte en skattefri Minimumsindtægt, og denne var for København ansat til 800, for Provinsbyerne til 700 og for Landdistrikterne til 600 Kr. Saafremt disse Beløb svarede til Prisniveauet, vilde dette give Forholdstallene 100 — 87,5 — 75, men selvfølgelig kan man ikke vente, at det i Skatteloven fastsatte Forhold nøjagtig skulde svare til Forskellen i Prisniveauet, idet man dels ikke har haft sikre Oplysninger herom dels af praktiske Grunde har foretrukket runde Beløb.

For 1879 anfører *Th. Sørensen* (Købstadarbejderes Vilkaar) en Beregning, hvorefter Livet i Hovedstaden skulde være mellem 35 og 40 Procent dyrere for Arbejderne end i en mindre Provinsby. Denne Beregning grunder sig imidlertid paa en Opgørelse over de Beløb, Arbejderfamilier i Hobro og København i Reglen anvender paa de forskellige Udgiftsposter, men da Forskellen i disse Tal jo ligesaavel kan skyldes — og rimeligvis for en stor Del netop skyldes — en Forskel i de økonomiske Kaar, synes der ikke at kunne slutes noget herudfra, og der kan derfor ikke tillægges det saaledes udfundne i sig selv usandsynlige Resultat nogen Betydning.

For 1892 opgør *Ad. Jensen* (Nat. Tidsskr. 1893, Arbejdslønnen i Danmark) Udgiften til Husleje til henholdsvis 100, ca. 50 og 20 Kr. for Arbejderfamilier i København og Købstæderne og for Landarbejderfamilier. Endvidere regner han, at samtlige Livsfornødenheder (Boligen undtagen) i Købstæderne og København maa betales henholdsvis 10 og 20 pCt. dyrere end paa Landet. — Ifølge Husholdningsregnskaberne af 1897 var Udgiften til Føde pr. Enhed for de københavnske Familier 259 Kr. Med Gennemsnitspriserne i Købstæderne vilde det samme Forbrug have kostet 235 Kr., hvad der svarer til Forholdet 100 : 91.

For 1905 finder *Edv. Mackeprang* (Tidsskrift for Industri 1906: Detailpriserne i 1905), at Prisforholdet mellem København, Købstæderne og Landdistrikterne for Huslejens Vedkommende er som 100 til 54 og 22. For hele Forbruget opgøres Prisforholdet i de tre Landsdele at være som 100 til 88 og 80.

I Nationaløkonomisk Tidsskrift 1908 anfører *Warming* i en Artikel „Landbrugets Arbejdermangel og Byernes Arbejdsløshed“ som foran anført, at Huslejen paa Landet for en 2 Værelses Lejlighed er 66 Kr., men i Hovedstaden 203 Kr.

Dette svarer til Forholdet 33 : 100. For Fødevarer mener Forfatteren, at Forskellen i Niveauet næppe kan sættes til mere end allerhøjest 15 pCt. I sin Haandbog i Danmarks Statistik anfører samme Forfatter, at Københavns Priser er mindst 10 pCt. højere end Provinsbyernes, og disses ca. 6 pCt. højere end Landdistrikternes.

Gustav Bang opgør (i to Artikler om Dyrtiden i Social-Demokraten 22. og 23. Juni 1913, optrykt i Mindeudgaven: Arbejderklassens Liv og dens Kamp) Prisstigningen for 16 Fødevarer + Petroleum og Kul og Koks for Perioden 1897 til 1912. Han finder, at Stigningen har andraget:

For københavnske Arbejdere	35 pCt.
„ Provinsarbejdere	39 „
„ Landarbejdere	38 „
„ Landhaandværkere og desl.	31 „

I Statistiske Efterretninger Nr. 2 1919 anføres efter at Prisstigningen (siden 1914) er opgjort for Hovedstaden, at Stigningen for Provinsbyerne og det øvrige Land ikke har været mindre end for Hovedstaden. I Statistiske Efterretninger Nr. 2 1920 meddeles, at der nu er mindre Forskel paa Prisniveauet i Hovedstaden og det øvrige Land end før Krigen. For Aarene efter 1914 er Aarsagen formentlig Maksimalprisernes nivellerende Tendens, men efter disses Ophør kan der jo være sket en Reaktion.

Paa Grundlag af disse Undersøgelser kan man anse det for godtgjort, at Provinsbyernes Prisniveau nu ligger Hovedstadens noget nærmere end tidligere. For Landdistrikternes Vedkommende er Forholdet noget mere tvivlsomt, dog er Huslejen rimeligvis steget stærkere i Landdistrikterne end i Hovedstaden, en Udvikling der maaske staar i Forbindelse med en Højnelse af Boligstandarden. Nu er det vel saaledes, at hele den i denne Periode stedfundne økonomiske Udvikling — Samfærdselsmidlernes og Handelens Vækst — har skabt en Tendens mod Udjævning af Prisniveauet; men i denne Periode er samtidig København vokset til Storby, hvorefter er fulgt en Stigning i Prisniveauet for Hovedstaden, og det synes derfor ikke usandsynligt, at Forholdet mellem Landsdelenes Prisniveau er forblevet nogenlunde uforandret. I Betragtning af dels at Forskydningen rimeligvis kun er ringe, og dels at det er vanskeligt at bestemme den nærmere, foretrækker vi derfor at blive staaende ved det Udtryk, der ovenfor fandtes for det nutidige Forhold, saaledes at Forskellen mellem Landsdelenes Prisniveau

for hele Perioden regnes at være udtrykt i Forholdet 100
91 — 77.

Fjerde Afsnit.

REALINDTÆGT OG LEVEVILKAAR.

I de foregaaende Afsnit er undersøgt dels Indtægtens dels Priseniveauets Udvikling, og det er da nu muligt talmæssigt at belyse Realindtægtens Bevægelse.

For nu først at muliggøre en umiddelbar Sammenligning mellem Indtægtsforholdene efter Landsdele har vi elimineret Virkningen af Priseniveauets Forskellighed, idet Indtægtstallene (S. 146) er omregnet under Hensyn til Forholdet mellem Landsdelenes Priseniveau (S. 171). Familiens Indtægt udtrykt i det københavnske Priseniveau fremgaar da af nedenstaaende Tabel. De mere usikre Tal er sat i Parentes.

Tabel a.

Aar	Faglærte Arbejdere		Ufaglærte Arbejdere		Faste Landbrugsarbejdere
	København	Købstæderne	København	Købstæderne	
1872	904	695	(669)	—	635
1879	—	(792)	—	(668)	—
1880	—	—	—	—	(665)
1882	1013	—	750	—	—
1888	—	—	—	—	631
1892	1107	923	816	777	690
1897	1179	1032	988	928	760
1898	1311	—	1017	—	—
1904	1360	—	1067	—	—
1905	1397	1205	1127	1031	791
1909	1454	—	1254	—	—
1910	—	—	—	—	997
1914	1832	1716	1340	1319	—
1915	—	—	—	—	1171
1918	2801	2746	2048	2110	1784
1921	5078	4519	4143	3959	3723
1924	4673	4024	3709	3455	—

For at gøre Billedet klarere har vi udregnet Forholdstal for de Aar, for hvilke der foreligger Oplysninger for ensartede Grupper af Arbejdere. Sættes København lig 100 faas følgende Tal.

Tabel b.

Aar	Faglærte Arbejdere		Ufaglærte Arbejdere		Landbrugs- arbejdere
	København	Købstæderne	København	Købstæderne	
1872	100	77	(100)	—	(95)
1892	100	83	100	95	85
1897	100	88	100	94	77
1905	100	86	100	91	70
1914	100	94	100	98	—
1918	100	98	100	103	87
1921	100	89	100	96	90
1924	100	86	100	93	—

For faglærte Arbejdere har gennem næsten hele Perioden Købstadarbejdernes Løn ligget betydelig lavere end Hovedstadsarbejdernes. Den meget store Forskel, som Tallene viser for 1872, kan der dog næppe tillægges Vægt, idet navnlig Beregningen af Nominallønnen, men ogsaa Opgørelsen af Forholdet imellem Landsdelenes Prisniveau for dette Tidspunkt er usikker. Den stadige Formindskelse af Forskellen, der har fundet Sted fra 1892 til 1914, er rimeligvis tildels et Resultat af Fagorganisationernes Virksomhed, idet Tarifoverenskomsterne (Minimallønssystemet) naturligt har haft en Tendens til at udjævne lokale Forskelligheder, hvorved de laveste Lønninger er hævet mest. I 1918 var Arbejdsløsheden betydelig større i Hovedstaden end i Provinsen (20,2 pCt. mod 16,5 pCt.), hvad der er medvirkende til, at Gennemsnittet for Købstadarbejderne i dette Aar omtrent naar Gennemsnittet for Arbejdere i Hovedstaden. Efter 1918 er Forskellen imidlertid atter forøget; dette er dels en Følge af, at den ovennævnte Forskellighed i Arbejdsløshedens Størrelse atter er forsvundet, dels hænger det sammen med, at de efter 1920 stedfundne Lønreduktioner i nogle Tilfælde er foretaget paa den Maade, at Timelønnen er reduceret med samme absolute Beløb, hvad der selvfølgelig er gaaet haardest ud over de nominelt mindste Lønninger.

Den reelle Forskel mellem Hovedstad og Provins er heretter nu — som iøvrigt ogsaa i den største Del af Perioden før Krigen — 10—15 pCt. En mindre Del af denne Forskel forklares imidlertid ved, at de midaldrende Aldersklasser, i hvilke Lønnen er højest, er noget stærkere repræsenterede i Hovedstaden end i Provinsen. Provinsen har derimod flere

unge Svende, men ganske vist ogsaa færre ældre. Endelig kan Fordelingen mellem Landsdele af højtlønnede og lavtlønnede Fag have øvet Indflydelse. Den største Del af Forskellen forklares dog rimeligvis ved, at Hovedstadens Produktion gennemgaaende er finere og Arbejdsintensiteten større. Hovedstaden trækker derfor de dygtigste Arbejdere til sig og lønner til Gengæld relativt bedre.

Ogsaa for ufaglærte Arbejdere har der gennem næsten hele Perioden været en Forskel i Hovedstadens Favør, men her i langt ringere Grad. Dette synes nu ogsaa naturligt. I højere Grad end for Svendene er her den rent fysiske Styrke og Udholdenhed afgørende for Arbejderens Duelighed. Dette bevirker, at den ufaglærte Arbejder allerede i en tidlig Alder naar Maksimum af Arbejdsfortjeneste, og eventuelle lokale Forskelligheder m. H. t. Arbejdernes Aldersfordeling bliver herved af ringe Betydning; men dernæst har Provinsen i mindst lige saa høj Grad som Hovedstaden Brug for de fysiske Kvaliteter, som for Arbejdsmanden betinger en høj Løn. (Naar Hovedstaden dog synes at byde ogsaa de ufaglærte noget bedre Kaar, skyldes dette muligvis Fabrikarbejdet, der ofte kræver en vis Uddannelse).

Landbrugsarbejdernes Indtægt udgjorde mellem $\frac{3}{4}$ og $\frac{9}{10}$ af de københavnske Arbejders Indtægt. Ses der alene paa Mandens Indtægt, var Forskellen endda større, idet Biindtægter for Landarbejderfamilien spillede en forholdsvis stor Rolle.

Den lavere Indtægt for Landarbejdere end for Arbejds-mænd maa formentlig tilskrives forskellige Forhold. Dels kan vistnok Landbruget bedre beskæftige den mindre duelige Arbejds-kraft, dels er Arbejdsintensiteten større i Byerhvervene, saaledes at den forskellige Løn svarer til en forskellig Arbejds-mængde (derfor bliver Arbejdsmanden vistnok hurtigere „slidt op“). Dernæst har den i denne Periode stedfundne økonomiske Udvikling medført en stærkt forøget Efterspørgsel efter Arbejds-kraft i Byerhvervene, medens Landbrugets Behov nærmest har været konstant. Da Landdistrikterne imidlertid samtidig har haft et stort Fødselsoverskud, har der saaledes været et betydeligt Misforhold — men i modsat Retning — mellem Tilbud og Efterspørgsel af Arbejds-kraft i Landbrug og Byerhverv. Vandringerne fra Land til By (og til Udlandet) har tenderet til at udligne dette Misforhold, men helt har Gnidningsmodstanden ikke kunnet overvindes. I den første Del af Perioden har Landbrugets Arbejdsgivere desuden under Tryk-

ket af vigende Priser for de vigtigste Produkter bestræbt sig for at holde Lønnen nede, og Forskellen mellem By og Land synes da ogsaa forøget. I den sidste Del af Perioden har Landbruget derimod arbejdet under gunstige Kaar, og Landarbejderlønnen er atter steget stærkere (muligvis har ogsaa den begyndende Organisering af Arbejderne i Landbruget øvet Indflydelse).

Udregner man nu paa Grundlag af Tabel a et Gennemsnitstal for hele Landet dels for faglærte og dels for ufaglærte, idet der tillægges Tallene Vægt efter Antallet i de forskellige Landsdele, og sættes Tallene for faglærte lig 100, faas til de forskellige Tidspunkter følgende Forholdstal:

Tabel c.

Aar	Faglærte Arbejdere	Ufaglærte Arbejdere	Landbrugsarbejdere
1872	100	—	83
1892	100	80	70
1897	100	88	70
1905	100	84	62
1914	100	76	—
1918	100	76	65
1921	100	85	79
1924	100	83	—

Tabellen viser, at den ufaglærte Arbejders Løn udgør godt og vel $\frac{4}{5}$ af den faglærtes; med andre Ord den samme Indtægt, som Arbejdsmændene gennemsnitlig er 5 Dage om at erhverve, har Svendene allerede indtjent paa 4 Dage. Økonomisk har Svendene dog i Forhold til Arbejdsmændene et Minus i den lave Løn i Læretiden, men paa den anden Side bliver nogle Svende Mestre.

Forholdet i Lønnen mellem faglærte og ufaglærte er omtrent det samme ved Periodens Begyndelse og Slutning, saaledes at den tekniske Udvikling, der har medført en forøget Anvendelse af ufaglært Arbejds-kraft, ikke har bevirket nogen væsentlig Forskydning. Det maa dog erindres, at netop i denne Periode er Chancen for Svendene for at blive selvstændig betydelig forringet, og dernæst er en Del faglærte Arbejdere overgaaet til Arbejdsmændenes Rækker, enten fordi Faget har været overfyldt, eller fordi den tekniske Udvikling har medført en ændret Form for Vareproduktion (Fabrikarbejde). Ende-

lig er det i denne Periode stærkt voksende Antal af underordnede Tjenestemandstillinger (Portører, Postbude, Politibetjente, Brandmænd) i betydeligt Omfang rekruteret fra de faguddannede Arbejders Kreds. — Landarbejdernes Indtægt udgjorde i 1921 $\frac{1}{3}$ af den faglærte Arbejders, men Forholdet var tidligere betydelig ugunstigere for Landarbejderen.

For nu dernæst at maale Bevægelsen i Realindtægten har vi sammenholdt de ovenfor i Tabel a angivne nominelle Indtægter med Indeksen for Prisniveauets Bevægelse i denne Periode. (Indeksen findes anført S. 158). Omregningen er sket saaledes, at Førkrigsniveauet er lagt til Grund. Udtrykt i 1914 Aarets københavnske Prisniveau var Kroneindtægterne da:

Tabel d.

Aar	Faglærte Arbejdere		Ufaglærte Arbejdere		Landbrugsarbejdere
	København	Købstæderne	København	Købstæderne	
1872	1102	848	(816)	—	774
1879	—	(900)	—	(759)	—
1880	—	—	—	—	(764)
1882	1151	—	852	—	—
1888	—	—	—	—	830
1892	1350	1126	995	948	841
1897	1593	1395	1335	1254	1027
1898	1748	—	1356	—	—
1904	1679	—	1317	—	—
1905	1725	1488	1391	1273	977
1909	1652	—	1425	—	—
1910	—	—	—	—	1120
1914	1832	1716	1340	1319	—
1915	—	—	—	—	976
1918	1506	1476	1101	1134	959
1921	2257	2008	1841	1760	1655
1924	2134	1837	1694	1578	—

Sættes 1921 lig 100, svarer til denne Tabel de i omstaaende Tabel e angivne relative Tal.

Endelig er Bevægelsen i Realindtægten for Hovedgrupperne — faglærte, ufaglærte og Landbrugsarbejdere — fremstillet grafisk i omstaaende Oversigt.

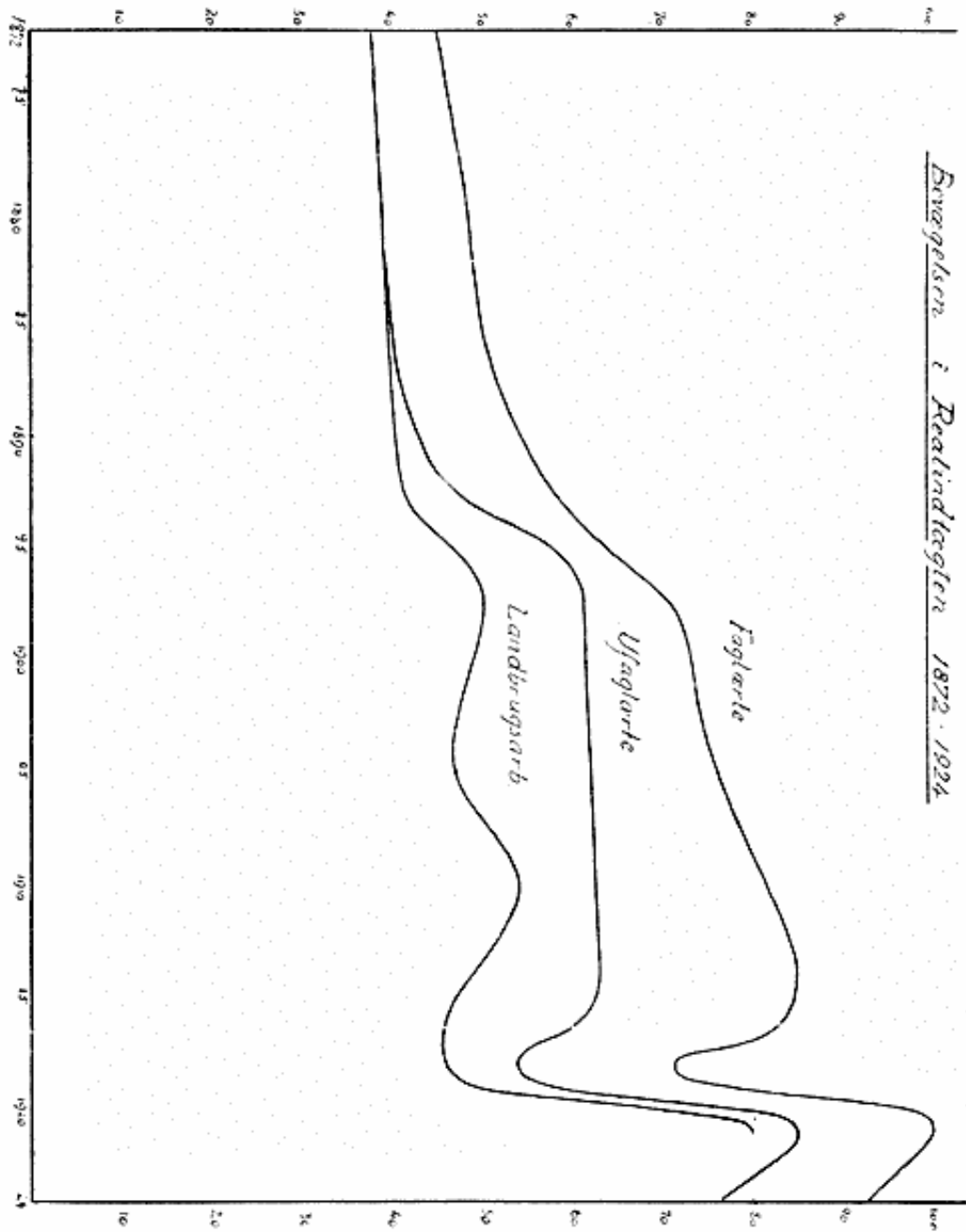
Resultatet af Udviklingen i det sidste halve Aarhundrede er da, at Realindtægten for alle Grupper af Arbejdere er steget til omkring det dobbelte. Det er dog sandsynligt, at der i denne Periode paa visse Punkter er sket en Udvikling, der

Tabel e.

Aar	Faglærte Arbejdere		Ufaglærte Arbejdere		Landbrugsarbejdere
	København	Købstæderne	København	Købstæderne	
1872	49	42	(44)	—	47
1879	—	(45)	—	(43)	—
1880	—	—	—	—	(46)
1882	51	—	46	—	—
1888	—	—	—	—	50
1892	60	56	54	54	51
1897	71	69	73	71	62
1898	77	—	74	—	—
1904	74	—	72	—	—
1905	76	74	76	72	59
1909	73	—	77	—	—
1910	—	—	—	—	68
1914	81	85	73	75	—
1915	—	—	—	—	59
1918	67	74	60	64	58
1921	100	100	100	100	100
1924	95	91	92	90	—

har medført en Fordyrelse af Livet, til hvilken der ikke er taget Hensyn ved Beregningen af Ændringerne i Priseniveauet. *Wieth-Knudsen* (Formerelse og Fremskridt, 1908) antager saaledes, at Nutidens hastige Arbejdstempo har medført, at der maa stilles betydelig større Krav til Ernæringens Godhed (Kalorieindhold) nu end før. Endvidere anfører han, at Nutidens gennemførte Pengeøkonomi har nødvendiggjort Indkøb af en Masse Smaating, som tidligere tilvejebragtes ved Hustruens Arbejde i Hjemmet. Den Fordyrelse af Livet, der herved er sket, anslaaer Forfatteren til 10 pCt. Tages der Hensyn hertil, bliver Forbedringen da en Del mindre. Imidlertid er det sandsynligt, at den ved Beregningen af Priseniveauet i det foregaaende fulgte Fremgangsmaade har bevirket, at Niveauet for Halvfjerdserne er ansat noget for lavt (jfr. S. 161), og Realindtægten dermed noget for højt. Endvidere er der ikke ved omstaaende Beregning af Realindtægten Bevægelse taget Hensyn til Virkningerne af den sociale Lovgivning, hvis Udvikling har haft en stigende gunstig Indflydelse paa Arbejdernes økonomiske Kaar (jfr. herom i det følgende). Det tør derfor antages, at der virkelig i de sidste 50 Aar er sket en Forbedring i Arbejdernes Realindtægt, der andrager omkring 100 pCt.

Dette Resultat er imidlertid, som det fremgaar af oven-

Bærgelsen i Realindtægten 1872-1924

staaende Tabeller, ikke Produktet af en jævn og ensartet Udvikling gennem hele Perioden. For Landbrugsarbejderne bragte det 19. Aarhundrede kun en ret beskeden Fremgang. For de industrielle Arbejdere var Fremskridtene endnu i Periodens første Decennium kun ringe. I 80'erne tog Fremgangen stærkere Fart, og Stigningen øgedes end yderligere i Løbet af Aarhundredets sidste 10 Aar. I Løbet af disse 25—30 Aar havde nu de industrielle Arbejdere opnaaet en reel Forbedring af deres Indtægt med omkring 50 pCt. Men hermed var der ogsaa for lang Tid sat Bom for yderligere Fremgang. Fra Aarhundredskiftet til Krigens Udbrud forblev Reallønnen (undtagen for faglærte Arbejdere) omtrent uforandret, og Krigsaarene bragte endog en betydelig Tilbagegang. Fra 1918—20 indtraadte nu imidlertid en voldsommere Fremgang end i noget tidligere Tidsrum, idet Gennemsnitsindtægten i disse to Aar steg med omkring 50 pCt. Tilbageslaget lod imidlertid ikke vente paa sig; de følgende Aar viste paany en Nedgang, som dog i Forhold til den forudgaaende Stigning var af ret beskeden Omfang. Resultatet af Udviklingen i Tiaaret 1914—24 var da for de industrielle Arbejdere en Fremgang paa ca. 15 pCt., en Forbedring der absolut set omtrent svarede til Stigningen i 90'erne. For Landbrugsarbejderne, for hvilke som tidligere omtalt Lønbevægelsen desværre unddrager sig en sikker Beregning, synes Udviklingen i det 20. Aarhundrede endnu mere springende end for Byarbejderne. Med Sikkerhed synes det dog at fremgaa, at Krigsaarene ogsaa for Landarbejderne var ugunstige, medens ogsaa for disse Efterkrigsaarene bragte en voldsom Stigning.

Samtidig med den i de sidste 50 Aar skete Forbedring af Arbejdernes Lønvilkaar er denne Periode imidlertid karakteriseret ved en stadig og uafbrudt Formindskelse af den daglige Arbejdstid. I Halvfjerdserne var Nettoarbejdstiden i Industrien 11—11½ Time daglig, i Landbruget i hvert Fald om Sommeren endnu længere. Ved Aarhundredskiftet var Arbejdstiden i Industrien sunket til 10 Timer; fra da af og indtil Krigens Slutning sank den imidlertid langsommere, saaledes at den i 1918 var ca. 9½ Time. Ogsaa paa dette Punkt bragte Efterkrigsaarene et voldsomt Fremskridt, idet i 1919 8 Timers Maksimalarbejdsdag gennemførtes for alle Arbejdere undtagen Landbrugsarbejdere og Søfolk. Modsat Forbedringen i Lønningerne fastholdtes dette Fremskridt under den efterfølgende Depression fuldt ud. For Landbrugsarbejdere var Formindskelsen af Arbejdstiden i disse 50 Aar vel noget mindre, men dog meget betydelig.

Resultatet af Udviklingen paa dette Omraade var da, at Nettoarbejdstiden for alle Arbejdere sank med ca. en Fjerdedel. Reallønnen, der pr. Arbejdsaar steg med omkring 100 pCt., steg derfor pr. Time med 150—200 pCt. Efter denne Maalestok var Fremgangen uden Tvivl større i det sidste Tiaar end i noget tidligere tilsvarende Tidsrum, idet Reallønnen pr. Time for industrielle Arbejdere fra 1914—24 steg med ca. $\frac{1}{3}$.

Som det fremgaar bl. a. af Tabel c, er Indtægtsniveauet højere for Svende end for Arbejdsmænd og for disse atter højere end for Landbrugsarbejdere. Det er derfor af Betydning, hvorledes Udviklingen i denne Periode har været i det talmæssige Forhold mellem de tre Grupper. Til en Belysning heraf foreligger der imidlertid kun et mangelfuldt Materiale. Paa Grundlag af Folketællingerne og de Oplysninger, der i Industritællingerne indeholdes angaaende det talmæssige Forhold mellem Lærlinge, Svende og Arbejdsmænd i Industrien, kan dog Bevægelsen nogenlunde eftervises. Nedenstaaende anføres de paagældende for 1870, 1901 og 1921 beregnede Tal.

Aar	Voksne faglærte Arbejdere		Arbejdsmænd i Industri, Handel og Transport		Daglejere i Landbruget		Ialt	
	Absolut	pCt.	Absolut	pCt.	Absolut	pCt.	Absolut	pCt.
1870	35000	32	35000	32	40000	36	110000	100.
1901	70000	35	90000	45	40000	20	200000	100
1921*	100000	38	125000	47	40000	15	265000	100

* inkl. Sønderjylland.

Det viser sig da, at medens Antallet af Arbejdere i Begyndelsen af Perioden var omtrent det samme i de tre Grupper, er Landbrugsarbejdernes Andel sunket til under Halvdelen, de faglærtes Andel derimod steget med 20 pCt., og Arbejdsmændenes endog med 50 pCt. Saa meget er i hvert Fald sikkert, at Landbrugsarbejderne relativt er aftaget stærkt, og at Arbejdsmændene er steget stærkt, medens Væksten i Antallet af faglærte i det mindste har holdt Skridt med Stigningen af det samlede Antal¹⁾. En saadan Udvikling maa imidlertid, naar henses til Indtægtsforholdene, karakteriseres som gunstig. Da der nemlig saaledes er sket en Forskydning fra den laveste til den midterste Indtægtsgruppe, medens den højeste vejer

¹⁾ At Stigningen har været stærkere for Arbejdsmænd end for Svende skyldes dels Forskydningen i Industrien, dels den stærke Vækst af Handels- og Transporterhvervene, der jo udelukkende beskæftiger ufaglært Arbejdskraft.

mindst lige saa meget som før, vilde Indtægtsstigningen for en af de tre Grupper konstrueret Gennemsnitsarbejder saaledes blive lidt større end Stigningen for hver af Grupperne.

Nedenstaaende er Stigningen i Antallet af Arbejdere i de tre Grupper tilsammen jævnført med Stigningen i Folketallet.

Aar	Svende, Arbejds- mænd og Daglejere		Hele Befolkningen	
	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal
1870.....	110000	100	1793000	100
1901.....	200000	182	2462000	137
1921*.....	265000	241	3283000	183

* inkl. Sønderjylland.

Fra 1870 til Aarhundredskiftet steg Antallet af disse Arbejdere herefter med $\frac{4}{5}$, medens Folketallet kun steg med godt $\frac{1}{3}$. I den sidste Del af Perioden var derimod Stigningen kun lidt forskellig, idet Tilvæksten saavel i Arbejderantallet som for hele Befolkningen var omkring $\frac{1}{3}$. For de øvrige Arbejdere kan nævnes, at Antallet af Erhvervstyende i disse 50 Aar antagelig nærmest var stagnerende, idet det ekskl. hjemmenværende Børn udgjorde omkring 100,000. Antallet af Lærlinge er formentlig omtrent steget i samme Forhold som Antallet af Svende og kan i Slutningen af Perioden antages at udgøre ca. 35,000. Endelig var der i Antallet af kvindelige Arbejdere i Industrien en stærkere Vækst end i nogen anden Arbejdergruppe. I 1870 fandtes kun nogle faa Tusind Industrierbejdere, men i 1921 var deres Tal steget til ca. 50,000, og omkring $\frac{1}{4}$ af alle industrielle Arbejdere var nu Kvinder. —

Den Forbedring af Arbejdernes økonomiske Kaar, som saaledes er et Resultat af Udviklingen i det sidste halve Aarhundrede, maa selvfølgelig først og fremmest tilskrives en Fremgang i den danske Samfundsøkonomis Produktivitet. At denne Fremgang ogsaa i høj Grad er kommet de øvrige Samfundsklasser tilgode er utvivlsomt; hvorvidt Arbejderne i denne Periode er rykket stærkere frem end de andre Samfundsklasser kan næppe afgøres med Sikkerhed; men da dette Spørgsmaal er af en saa overordentlig Betydning, skal det dog i det følgende undersøges, i hvor høj Grad de foreliggende statistiske Oplysninger angaaende Befolkningens Indtægtsforhold giver et Materiale til Belysning heraf.

Paa Grundlag af Ansættelserne af Indtægterne til Ind-

komstskat til Staten er der af Statistisk Bureau foretaget en Opgørelse af hele Befolkningens Indtægt i Aarene 1870, 1903 og 1908. Indkomsten udgjorde herefter i disse Aar i Mill. Kr.

	1870			1903			1908		
	Indtægt over Skattegrænsen	Beregnet Indtægt under Skattegrænsen	Ialt	Indtægt over Skattegrænsen	Beregnet Indtægt under Skattegrænsen	Ialt	Indtægt over Skattegrænsen	Beregnet Indtægt under Skattegrænsen	Ialt
Hovedstaden	50	26	76	236	65	301	277	65	342
Provinsbyerne	38	26	64	132	58	190	169	52	211
Landdistrikterne	153	81	234	274	189	463	290	202	492
Hele Landet	241	133	374	642	312	954	736	319	1055

Hertil svarede de nedenauførte Gennemsnitsindtægter for Personer over 18 Aar med Fradrag af gifte Kvinder.

Aar	Hovedstaden		Provinsbyerne		Landdistrikterne		Hele Landet	
	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal
	Kr.		Kr.		Kr.		Kr.	
1870	719	100	580	100	416	100	481	100
1903	1224	170	903	156	732	176	877	182
1908	1285	179	978	186	744	179	915	190

Til Sammenligning med den Bevægelse, som Gennemsnitsindtægten saaledes viste, kan nu anføres Stigningen i Arbejdernes nominelle Aarsløn i Tidsrummet 1872—1905 (jfr. S. 126 og S. 134).

Aar	Faglærte Arbejdere Hovedstaden		Ufaglærte Arbejdere Hovedstaden		Faglærte Arbejdere Provinsbyerne		Landbrugsarbejdere	
	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal
	Kr.		Kr.		Kr.		Kr.	
1872	814	100	602	100	569	100	411	100
1905	1257	154	1014	168	987	173	512	125

Stigningen i Arbejdslønnen 1872—1905 vil antagelig nogenlunde svare til Stigningen 1870—1903, idet der saavel fra 1870 til 1872 som fra 1903 til 1905 fandt nogen Forhøjelse af Lønnen Sted.

Det maa nu bemærkes, at der knytter sig en betydelig Usikkerhed til den ovenfor anførte Opgørelse af hele Befolkningens Indtægt. For det første er Ansættelsen for dem, hvis Indtægt naaede Skattegrænsen, uden Tvivl for lav; dette gælder ganske vist alle tre Opgørelser, men det er tvivlsomt, om det gælder dem alle i lige Grad. Men dernæst er Indtægten beregnet for den Del af Befolkningen, som ikke er skatteansat, og da denne Del af Befolkningen skønnes at have en meget betydelig samlet Indtægt (i 1870 endda mere end Halvdelen af de skatteansattes), og man som Grundlag for Beregningen tildels kun er i Besiddelse af meget usikre Holdepunkter, er det klart, at en Opgørelse af hele Befolkningens Indtægt kan være behæftet med meget betydelige Fejl. Det skal iøvrigt bemærkes, at Hovedinteressen knytter sig til Bevægelsen indenfor de enkelte Landsdele; at Stigningen er større i hele Landet end i de enkelte Landsdele skyldes nemlig for Størstedelen Forskydningen af Befolkningen fra Land til By, og da Byernes højere Indtægtsniveau tildels kun er en naturlig Følge af deres højere Prisniveau, er den summariske Stigning for en stor Del kun af formel Natur. Endelig kan selvfølgelig heller ikke Beregningen af Arbejdernes Aarsløn — navnlig ikke for 1872 — være sikker. Det er kun med disse Forbehold, at det udtales, at der i Perioden 1870 til 1903—08 ikke i Byerne synes at være sket nogen væsentlig Forskydning i Forholdet mellem Arbejdernes og den øvrige Befolknings Gennemsnitsindtægt. For Landarbejderne synes det sandsynligt, at Udviklingen har været ensbetydende med en relativ Tilbagegang.

Paa lignende Maade belyses dernæst Resultatet af Udviklingen i Tidsrummet 1908—21. Nedenstaaende anføres Nationalindtægten, saaledes som den er opgjort af Statistisk Departement. Gennemsnitsindtægten er her angivet pr. Individ.

Aar	Nationalindtægt Mill. Kr.	Indtægt pr. Individ	
		Absolut — Kr.	Forholdstal
1908.....	1200	450	100
1921.....	4300	1310	291

Hermed kan nu sammenlignes Stigningen i Aarsløn for

københavnske Arbejdere 1909—21 og for Landbrugsarbejdere 1910—21. Aarslønnens Bevægelse ses af nedenstaaende Tal.

Aar	København				Landbrugsarbejdere	
	Faglærte Arbejdere		Ufaglærte Arbejdere		Absolut	Forholdstal
	Absolut	Forholdstal	Absolut	Forholdstal		
	Kr.		Kr.		Kr.	
1909	1309	100	1129	100	645	100
1921	4570	349	3729	330	2408	373

Med Hensyn til Usikkerheden ved disse Opgørelser gælder ialt væsentligt det samme for denne Periode som anført foran ved Omtalen af den tidligere Periode. I Betragtning af, dels at Tallene viser en saa meget stærkere Stigning for Arbejderne end for hele Befolkningen, dels at der ogsaa i denne Periode har fundet en Forskydning Sted fra Land til By, hvorved Stigningen for hele Befolkningen er blevet forøget, kan det dog vistnok antages, at Arbejderne i 1921 havde forbedret deres Stilling noget i Forhold til de øvrige Samfundsklasser. Denne Fremgang synes navnlig at kunne henføres til Aarene 1919—20, medens Aarene 1915—18 tværtimod var relativt mere ugunstige end Aarene før Krigen. (*Lindberg: Nat. Tidsskr. 1921, Indtægtsforskydningen i Danmark 1908—20*). I Aarene efter 1921 er muligvis en Del af den opnaaede Forbedring dernæst atter gaaet tabt.

Det maa iøvrigt erindres, at Forandringer i Forholdet mellem Samfundsklassernes økonomiske Kaar ikke kan maales ved Indtægtsforskydningerne alene. Saaledes indvirker Prisændringer i ulige Grad paa de forskellige Samfundsklassers Økonomi. Gennem Skattelovgivningen og den sociale Lovgivning øves en Indflydelse paa Fordelingen, som kun tildels kommer til Syne ved en Sammenligning mellem Indtægtsforholdene. I enkelte Tilfælde forvandles Indtægten til Tab, uden at Virkningen heraf kan maales gennem Indtægtsstatistiken. Dernæst bevirker Opsparingen, at Forholdet mellem Løvefod og Indtægt ikke er konstant fra Klasse til Klasse og fra Tid til Tid. Endelig var det vel tænkeligt, at Forholdet mellem Arbejderklassens og de øvrige Samfundsklassers Gennemsnitsindtægt kunde være forblevet omtrent uforandret, men at dog Arbejderklassen og Mellemlklasserne havde nærmet sig hinanden, medens til Gengæld en faatallig Rigmandsklasse var gaaet stærkere frem.

De her nævnte Forhold, der kunde modificere Resultatet af en Sammenligning mellem Indtægtsforskydningerne, har dog, naar undtages Skatte- og Sociallovgivningen, vistnok ikke i de forløbne 50 Aar haft nogen væsentlig Betydning. —

Der skal nu i det følgende gives en Beskrivelse dels af de Kaar, hvorunder Arbejderklassen levede i Begyndelsen af Perioden, dels af de Forandringer, Arbejdernes Livsforhold har været underkastet i Løbet af disse 50 Aar, Forandringer, der dels staar i Forbindelse med den skete Stigning i Reallønnen, dels har været en Følge af de Ændringer, der i teknisk, økonomisk og social Henseende kendetegner Udviklingen af det danske Samfund i dette Tidsrum.

I sin Undersøgelse af Prisniveauets og Arbejdslønnens Bevægelse fandt *Falbe Hansen* i 1868, at der i Tiden fra 1840 var sket en overordentlig stærk Udvikling af Produktionen her i Landet. Samtidig kunde der vel konstateres en Stigning af Daglønnen, men denne Stigning neutraliseredes omtrent helt ved en parallel Bevægelse i Rugpriserne. Desuden var Prisen paa saavel andre Kornsorter som paa Kød, Flæsk, Smør og navnlig i København ogsaa Huslejen steget stærkt, hvorfor Forfatteren udtaler, „at det desværre derfor vistnok maa anses for konstateret, at Arbejdernes materielle Kaar ikke alene ikke er blevet forbedrede, men endogsaa er forværrede“. Grundene hertil skulde være dels en stærk Indvandring af svenske Arbejdere, dels at de kapitalbesiddende Samfundsklasser i Stedet for som tidligere at anvende de forøgede Indtægter til Udvidelse og Forbedring af Bedrifterne havde forøget deres Privatforbrug. Forfatteren mener dog, at det nedslaaende Resultat, som han kom til for Arbejderklassens Vedkommende, i nogen Grad kan modificeres. For det første er i denne Periode Akkordarbejdet blevet langt mere udbredt, og da Arbejdernes Flid og Dygtighed samtidig er steget i en overordentlig Grad, vil Aarslønnen gennemsnitlig være steget stærkere end Daglønnen. Dernæst er vel de ovenfor nævnte Varer blevet dyrere, men samtidig er Ris, Kaffe og Sukker blevet billigere, og disse Varer har vundet en øget Betydning i Arbejdernes Husholdning. Boligerne er blevet forbedrede, saaledes at Huslejens Stigning muligvis udelukkende maa ses som Godtgørelse herfor. Som et Moment, der er af Betydning her, nævner Forfatteren „det nye Vandvæsen med Vandledninger inde i selve Lejlighederne“, en Foranstaltning der har bidraget ganske overordentlig til at forøge de fattiges Sundhed og Velvære. Endelig har Industriens Udvikling medført en Mængde Smaaforbedringer, som dog til-

sammen taget er af Betydning — eksempelvis nævnes Svovlstikker, Aviser og den billige Befordring til Skoven, som er et Resultat af de nye Jernbaner København—Hillerød—Helsingør og vel navnlig København—Klampenborg (begge Linier aabnedes i Aarene 1863—64). Som et ikke-økonomisk Moment paapeges endvidere Faldet af de retlige Skranker mellem Samfundsklasserne, hvoraf er fulgt en Demokratisering af Samfundslivet og en Vækst i Arbejdernes Selvfølelse. En større Arbejdsgiver udtaler saaledes: „En Arbejder er langt flinkere nu end tidligere, især er dette kjendeligt, naar man sammenligner Forholdene nu med for 25 à 30 Aar siden. Aarsagen dertil er uden Tvivl den, at Arbeideren nu kan erholde langt flere Livsnydelser, som han vil anstrænge sig for at komme i Besiddelse af. Forhen klædte han sig slet, købte næsten altid gamle, af Andre aflagte Klæder, boede slet, og havde næsten ingen anden Nydelse end Sviir og Slagsmaal, medens han var ung, Pimper, naar han blev ældre. Nu er Drukkenskab meget sjelden; Arbeideren kan vinde virkelige Fornøielser for sig og sin Familie, men Betingelsen derfor er for en stor Deel en anstændig Paaklædning. Det er en Selvfølge, at idet Arbeiderklassen har hævet sig paa denne Maade, er dens Maade at være i det daglige Liv ogsaa aldeles forandret; det kunde nu ikke falde en Mester ind at udskjelde sine Svende eller sige du til dem, hvilket var almindeligt for 30 Aar siden; Tonen imellem Svendene indbyrdes og imellem dem og Arbeidsfolkene og Lærlingene er ligeledes aldeles forandret“.

I Overensstemmelse hermed anfører Forfatteren, at Arbeideren anvender sin Løn paa en bedre Maade end før; hans Fornøielser er mere kultiverede, gennem Sangforeninger o. l. søger han ved Samliv med sine Kammerater at erstatte Livet i Kroen.

Men hele denne Udvikling har samtidig bevirket, at Fordringerne til Livet er vokset stærkere end Indtægterne.

Tilstanden i 70erne og 80erne.

Af de i de følgende Aar foretagne Undersøgelser har vi i de foregaaende Afsnit uddraget de vigtigste Oplysninger, disse indeholder om Lønforholdene. Der tilvejebragtes imidlertid herudover et mere alment Materiale til Belysning af Arbejdernes Livsforhold, og disse Undersøgelser danner derfor i det væsentligste Grundlaget for den nedenfor givne Be-

skrivelse af Livsvilkaarene for Arbejderklassen i 70erne og 80erne.¹⁾

Paa Arbejderfamiliens Budget maatte Udgifterne til de mest elementære Fornødenheder Ernæring, Husrum og Beklædning nødvendigvis beslaglægge næsten hele Indtægten. Alene til Føden medgik i de fleste Familier ca. $\frac{2}{3}$ af hele Indtægten og ikke sjældent endog indtil $\frac{3}{4}$. Og dog var Maden meget tarvelig og uhyre ensformig. Grød, Rugbrød og Kartofler spillede en fremtrædende Rolle for Familiens Ernæring, hvorimod Forbruget af Sukker og Kaffe kun var højst en Trediedel af det nuværende. I de fleste Familier fik man vel daglig et varmt Middagsmaaltid i Reglen bestaaende af 1 Ret, men i mange Familier hørte varm Mad i hvert Fald bortset fra Grødmad til Sjældenhederne.

Tørkosten var i Reglen Rugbrød med Fedt eller Smør, og kun Manden fik af Hensyn til Opretholdelsen af hans Arbejdskraft Paalæg paa Maden. Alt i alt var Fedtstofforbruget ret betydeligt, medens Familien kun i meget sparsom Grad kunde forsyne sig med de dyre Æggehviteoffer (Kød). For de Landarbejderfamilier, i hvilke Manden fik Kosten hos Husbonden, var Forholdene i særlig Grad slette. Mandens Kost androg ofte mindst en Trediedel af hele Familiens Indtægt, og Pengelønnen blev derved aldeles utilstrækkelig til at sikre Hustruen og Børnene en forsvarlig Ernæring. Atter og atter drages der derfor til Felts mod dette System.

Udgiften til Bolig beslaglagde i København ca. $\frac{1}{7}$ af Indtægten. Lejligheden bestod i Reglen af 2 Værelser, men mange Arbejderfamilier (antagelig ca. Trediedelen) maatte nøjes med 1 Værelse. Herigennem er der dog kun givet et mangelfuldt Indblik i Beboelsesforholdenes Slethed. Af 1 og 2 Værelsers Lejlighederne var 40 pCt. beliggende i Side-, Mellem- eller Baghuse eller i Kældere i Forhuse, og de fleste af disse Lejligheder led i høj Grad under Mangelen paa Lys og Tilførsel af frisk Luft. Størrelsen af 2 Værelsers Lejlighederne var kun 25—30 m², eller ca. $\frac{2}{3}$ af Nutidens. Samtidig var Loftshøjden i Almindelighed 2—2,2 m (nu 2,5—2,7 m). Endvidere var

¹⁾ De vigtigste af de benyttede Kilder er: Indenrigsmin. Undersøgelse af 1872. Betænkning afgivet af Arbejderkommissionen af 1875. Th. Sørensens Undersøgelser af 1879 og 1880. P. Knudsen: Betænkning ang. Sygeforsikring m. v., 1888. Poul Hertz i Maanedsskrift for Sygepleje 1904: Arbejderstandens Boliger i København. I. C. Mogensen: Den frie Fattigforsorg i Kjøbenhavn. Rigsdagstidende og Borgerrepræsentationens Forhandlinger. Den officielle Statistik.

mange Lejligheder stærkt overbefolkede. I 1880 taltes der saaledes 34 Ejendomme med over 100 Beboere, i hvilke der fandtes 5 Beboere eller flere pr. 40 m² Etageareal udvendigt Maal. Navnlig i de ældste Bydele og paa Christianshavn, hvor Antallet af 1 Værelses Lejligheder var særlig stort, var Sammenstuvningen stærk. De talrige Lejligheder, der opførtes i 70'erne, var vel noget større end de gamle, men paa Grund af den særlige Bygningsmaade (forbundne Trapper), der da anvendtes, er dog netop dette Tidsrum blevet berygtet. Til hvert Hus hørte — som Bygningsloven fordrede — 2 Trapper, men disse forbandtes i hver Etage med en lang Gang, til hvilken 6—8, ja undertiden 14—15 Lejligheder da sluttede sig. Disse Gange var mørke og Luften i dem stillestaaende og ilde-lugtende; hertil kom den stadige Støj og Uro foraarsaget af de talrige Beboeres Færden.

For Købstadarbejderne synes Boligforholdene at have været betydelig bedre. Lejlighedernes Kubikindhold var vel ikke større end de københavnske Arbejderlejligheders — snarere maaske noget mindre —, og ikke sjældent led de under Mangel paa Lys og Luft og var som Følge deraf fugtige, men da Højbebyggelsen var ukendt, kunde Forholdene dog kun undtagelsesvis blive saa slette som i Storbyen; hertil kom, at der hyppigt navnlig i de smaa Byer hørte en mindre Have til Huset.

Landarbejderboligerne bestod i de fleste Tilfælde af 2 Værelser med Køkken, meget almindeligt dog kun af 1 Værelse med Køkken. Husene var ofte gamle og skrøbelige, saaledes at de kun daarligt var i Stand til at skærme deres Beboere mod Regn og Blæst. Stuerne var lave, hyppigst med Bjelkeloft og i Reglen med Lergulv. De nyopførte Boliger var vel undertiden noget bedre, men selv til disse var der i mange Tilfælde anvendt daarlige Materialer, ligesom Husenes Beliggenhed ofte var yderst uheldig, idet Grunden var fugtig. Arbejderkommissionen af 1875 udtaler da ogsaa, at vel findes der en Del gode Boliger paa Landet, „men Antallet af disse er dog ringe i Sammenligning med de utallige slette Lejeboliger, hvori Massen af vore Markarbejdere frister Livet“. Efter Kommissionens Opfattelse boede Landarbejderne da endog slettere end et Par Menneskealdre tidligere.

I Overensstemmelse med de daarlige Boligforhold, under hvilke Arbejderklassen saaledes levede, var Hjemmene som Regel uden Udsmykning, kun indeholdende det nødvendige Husgeraad og det mest primitive Bohave. For Landarbejderne

nævnes det saaledes, at Møblementet i Reglen kun bestod af en Seng, et Bord, en Bænk, et Par Træstole, en Dragkiste eller et Klædeskab og et primitivt Ur. I de Familier, hvor Boligen bestod af 2 Værelser, benyttedes dog i hvert Fald i Provinsen i Reglen kun det ene til daglig, idet det andet maatte gøre Tjeneste som „Stadsstue“. Da saaledes de fleste Familier enten overhovedet kun havde en Stue eller rent faktisk kun benyttede det ene af Lejlighedens Værelser, og dette Værelse derfor gjorde Tjeneste baade som Opholdsstue og Soveværelse for hele Familien, og desuden Madens Kogning hyppig — for at spare Brændsel — fandt Sted i denne Stues Kakkellovn, var Følgen heraf, at Luften i Arbejderhjemmene i Reglen var yderst slet. Af hygiejniske Hensyn har derfor Lægerne skarpt (og vel ikke uden Virkning) kritiseret Arbejdernes „Stadsstue“, dette kuriøse Vidnesbyrd om social Ambition trods de kummerlige Kaar.

Udgifterne til Beklædning var ikke alene absolut, men ogsaa relativt langt ringere end nu. Indkøbet af nye Klæder begrænsedes til et Minimum. Gaver og Køb af brugt Tøj spillede en betydelig Rolle for Familiens Forsyning, og Istandsættelsen af Klædedragten var en af Arbejderhustruens vigtigste Opgaver; ved Lapning og Stopning holdt hun den daglige Dragt sammen det længst mulige; hun syede alt Børnenes Tøj; og paa Landet var det ikke sjældent, at hun baade kattede, vævede og spandt. Klædedragten var vel trods alle Bestræbelser gennemgaaende meget tarvelig, men de stærke uldne Stoffer, som da overvejende anvendtes saavel til Yder- som til Underbeklædning, synes dog at have bevirket, at Arbejderne i de fleste Tilfælde var varmt og solidt klædte. Foruden den daglige Arbejdsdragt besad Arbejderen som oftest en Søndagsdragt, og da denne kun brugtes nogle faa Timer om Helligdagene, varede den umaadelig længe; det samme gjaldt Skotøjet. Udgifterne til Beklædning hørte iøvrigt til den mest elastiske Del af Forbruget; i de gode Aar anskaffedes en Del nyt, i de ugunstige Aar forbrugte hele Familien ofte kun nogle faa Kroner paa denne Post, idet der udover de nødvendige Træsko næsten intet indkøbtes.

Belysnings- og Brændselsartikler — Tællelys og Petroleum, Kul, Tørv og Brænde — var dyre, og med disse anvendtes den yderste Sparsommelighed.

Ligesom Arbejderen maatte nøjes med de mindst vel-smagende Næringsmidler, saaledes maatte han ogsaa tage til Takke med de simpleste Nydelsesmidler. Tildels i Forbindelse

med den ensformige Ernæring stod det uhyre Forbrug af Brændevin. De fleste af Dagens Maaltider bestod af Tørkost — Rugbrød med Fedt eller Rugbrød med Smør og Ost — og hertil drak Arbejderen saa godt som altid Øl og Snaps. Brændevinsforbruget anslaaes i Almindelighed til 1 Pægl daglig, og alene hertil synes der at være medgaaet mindst 5 pCt. af Familiens Indtægt. Mere beskedent, men dog ikke ubetydeligt var Tobaksforbruget, til hvilket der i Almindelighed medgik et Par Procent af Indtægten. I dette Forbrug spillede Skraatobakken den største Rolle; en ringere Plads indtog Røgtobakken, medens Cigarer for Arbejderen var et ukendt Nydelsesmiddel.

Noget Forbrug udover eller af anden Art, end hvad der er omtalt i det foregaaende, kendte Datidens Arbejdere i Almindelighed ikke. Den højere Skole var forbeholdt de gunstigere stillede Samfundsklassers Børn, og naaede Arbejderbørn undtagelsesvis ud over Almueskolens Elementærundervisning, skyldtes det udelukkende private Velgørere.

Aviser eller andre Blade naaede kun yderst sjældent ind i Arbejderens Hjem, og Bøger laa endnu længere uden for hans økonomiske Mulighed eller aandelige Interesse. En Del — navnlig Svende — var Medlemmer af Sygekasser, og Forsikring af Løsøre var ret almindelig, men iøvrigt laa Arbejderens Liv aabent for de Ulykker, der i saa rigt Maal truede hans økonomiske Eksistens.

Af de direkte Skatter kunde kun de kommunale Indkomstskatter tænkes at berøre Arbejderen, men hans Indtægt naaede i Reglen ikke det Minimum, ved hvilket Skattepligten indtraadte.

Paa Grundlag af Indenrigsministeriets Undersøgelse fandt nu Professor *Scharling* (Nationaløkonomisk Tidsskrift, 4. Bind), at Kaarene for Landbrugsarbejdere ikke blot relativt — i Forhold til Industriarbejderne — men ogsaa absolut var meget ugunstige. Han ansaa Lønnen for utilstrækkelig til at dække de nødvendigste Udgifter, hvorfor Underskudet maatte dækkes ved Gaver eller Fattighjælp. I København mener han derimod, det var muligt for en flink og ordentlig Arbejderfamilie uden at benytte Børnenes Medhjælp ikke blot at forskaaffe sig et godt og sorgfrit Udkomme, men tillige at tilvejebringe Betingelserne for en med Aarene stigende Indtægt og en sorgfri Alderdom. Han finder vel, at Manden som oftest ikke alene var i Stand til at underholde sin Familie (hvad han ikke formaaede noget Steds i Europa), men han bygger ogsaa her paa den Forudsætning, at Hustruen bidrog saa meget til Familiens Indtægt,

som Kvinders gennemsnitlige Fortjeneste i Industrien var opgjort til. At nu denne Forudsætning ikke var rigtig er tidligere paavist, og sikkert er det ogsaa, at Arbejderfamiliernes Udgifter vilde rykke op i et betydeligt højere Plan, saafremt den gifte Kvinde i det forudsatte Omfang havde selvstændigt Erhverv.

I 1881 søgte Scharling ved en meget omhyggelig Undersøgelse at beregne, hvor stor en Indtægt en Familie nødvendigvis maatte have for at kunne dække de nødvendigste Udgifter. (Om Bestemmelsen af en Families Indtægt, Nationaløkonomisk Tidsskrift XVII. Bind). Hvad han herved har for Øje, er en Familie af den bedre stillede Del af Arbejderklassen eller — hvad han dermed ligestiller — Postbude eller Politibetjente. Resultatet af denne Undersøgelse er, at der til Forplejning, Vask, Brændsel, Lys, Husleje og Beklædning mindst maatte medgaa:

For Mand og Hustru alene ca.....	830 Kr.
For Mand, Hustru og	{ 1 Barn..... 980 " 2 Børn..... 1120 " 3 Børn..... 1250 "
1 Barn.....	
2 Børn.....	

Det maa bemærkes, hvad Scharling selv anfører, at der intet er beregnet til Tobak og Spiritus, Læge, Medicin, Bohave, Foreningsbidrag m. v. Mellem disse Beløb og Lønningerne for Postbude og Politibetjente finder Forfatteren nu en ret god Overensstemmelse. Det er imidlertid temmelig sikkert, at den overvejende Del af Arbejderklassen ikke paa denne Tid havde en saa stor Indtægt, at den vilde kunne bestride disse Udgifter. Foran S. 111 fandtes saaledes Gennemsnitsindtægten i 1882 for Familier, hvor Manden var faglært, at andrage 1013 Kr. og for Arbejdsmandsfamilier kun 750 Kr. Scharling er ogsaa klar over, at mange Familier ikke har en saa høj Indtægt, men han mener da, at Udgifterne vil kunne trykkes en Del, idet han opstiller en Beregning, hvorefter den mindste samlede Udgift til de nævnte Grupper af Fornødenheder skulde udgøre for Mand og Hustru alene 460 Kr. og for hvert Barn 90 Kr. Dette vilde for en Familie med 3 Børn give en Udgift af 730 Kr. Imidlertid har Scharling sikkert i nogle Tilfælde regnet med for lave Priser, idet han for Fødevarer har benyttet de Priser, der betales af de kommunale Institutioner (Hospitalsvæsenet, Fattigvæsenet). Den ansatte Minimumhusleje (84 Kr.) vilde ikke engang dække den gennemsnitlige Husleje for 1 Værelses Lejligheder (ifl. Huslejestatistiken for København 1880 var den da 120 Kr.) Det kan derfor sikkert antages, at

den største Del af den københavnske Arbejderbefolkning var henvist til den meget nødtørftige Levevis, hvortil Scharlings Minimumsbudget svarede.

I Købstæderne var Forholdene imidlertid uden Tvivl endnu daarligere. For disse konkluderede Ministeriets Undersøgelse saaledes i den Udtalelse, „at det af Indberetningerne fremgaar, at Arbejdernes Liv i fuldeste Maal er af Haanden og i Munden; træder Sygdom eller Alderdomsaffældighed til, eller bliver Familien meget talrig, vil der saa godt som altid indtræde Mangel, idet Erhvervet er saa ringe, at nogen Kapital vanskeligt kan opspares fra de bedre Tider til de daarligere“.

For Landarbejdere fandt *Falbe Hansen* (Ugeskrift for Landmænd 1872: Til Belysning af Arbejderspørgsmaalet paa Landet), at Arbejdslønnen var saa lav, at Mandens Fortjeneste, selv naar denne regnedes højt, kun undtagelsesvis strakte til til at skaffe Mand, Hustru og 2 Børn et tarveligt Livsophold. I Fremhævelsen af Landarbejdernes slette Kaar stemte iøvrigt alle datidige Udtalelser i sjælden Grad overens.

Halvfjersernes og Firsernes danske Arbejderbefolkning levede da under yderst trykkende materielle Kaar. Indtægterne strakte, naar Manden havde regelmæssig Beskæftigelse, og Familien ikke var stor, netop til til et nødtørftigt Underhold. I de faa Tilfælde, hvor Indtægten laa noget højere, benyttedes under disse Vilkaar den ringe Margin straks til en Udvidelse af Forbruget, saaledes at der ikke var Mulighed for en Opsparing af nogensomhelst Betydning. Men Følgen heraf var, at den store almindelige Arbejderbefolkning, saa snart Børneflokken blev stor, eller Arbejdsmulighederne svigtede (enten som Følge af Sygdom, Arbejdsløshed eller Alderdom), var uden Subsistensmidler og derfor prisgivet Nøden eller henvist til Understøttelse enten af private Velgørere eller af det offentlige.

Ikke desto mindre krævede dog Tilvejebringelsen af blot saadanne Kaar Dag for Dag et langt og anstrængende Arbejde. Byarbejderens Bruttoarbejdstid strakte sig i Almindelighed over mindst Halvdelen af Døgnet; i mange Fag var desuden Overarbejde og Søndagsarbejde almindeligt. Hertil kom, at Arbejdet ofte foregik under Forhold, hvorved Arbejderens Liv og Helbred udsattes for Fare (daarlig belyste og slet ventilerede Lokaler, manglende beskyttende Forholdsregler i sundhedsfarlige Erhverv m. v.). For Landarbejderen varede Arbejdet om Sommeren fra Solopgang til Solnedgang, hvorved Bruttoarbejdstiden i Høsten naaede 16—17 Timer.

For Arbejderhustruen var Livet i de bedste Aar en Kæde

af Svangerskab, Fødsel og Diegivning. Dernæst maatte hun, navnlig paa Landet, hyppigt deltage i det erhvervsmæssige Arbejde, hvorved Hjem og Børn forsømtes. Endelig beslaglagde foruden Madlavningen, Renholdelsen af Hjemmet og Pasningen af Børnene navnlig Istandholdelsen af Familiens Beklædning da megen Tid.

Børnenes Arbejdskraft udnyttedes tidligt. Bortset fra, at de større Børn maatte hjælpe til med Pasningen af de mindre, og at de, naar Moderen var syg eller arbejdede ude, ofte i større eller mindre Grad maatte paatage sig Førelsen af Husholdningen, saa maatte talrige Børn allerede tidligt tage Del i det erhvervsmæssige Arbejde. I de under Arbejdstilsyn staaende Virksomheder arbejdede saaledes i 1880 2316 Børn i Alderen 10—14 Aar. Men ogsaa uden for disse Virksomheder arbejdede talrige af Byarbejdernes Børn. Landarbejdernes Børn, navnlig Drengene, maatte i Almindelighed om Sommeren tjene ude allerede fra 10 Aars Alderen, ja ofte fra 7—8 Aars Alderen. De beskæftigedes især paa Bøndergaardene med Pasning af Kreaturer, men iøvrigt ved mange forskellige Slags Arbejder. I Byerne var Arbejdet ofte strengt og usundt, medens for Vogterbørnene i talrige Tilfælde Arbejdsdagen var urimelig lang, saaledes at de savnede den fornødne Hvile og Søvn.

De slette økonomiske Kaar, de ofte usunde Beskæftigelser, den mangelfulde private og offentlige Hygiejne og den umaadeholdne Nydelse af Alkohol øvede den skadeligste Indvirkning paa Arbejderbefolkningens Sundhedsforhold. Arbejderbørnene stod betydeligt tilbage for andre Børn i legemlig Udvikling (mindre Brystomfang, Højde og Vægt), desuden var de oftere sygelige (Kirtelsygdomme). I Byerne var Mændenes Dødelighed i de fleste Aldersklasser 50—100 pCt. større i Arbejderklassen end i Overklassen, og ogsaa Kvindernes Dødelighed var over Gennemsnittet. Navnlig Tuberkulose og Sygdomme i Aandedrætsorganerne hærgede Arbejderklassen i Byerne. Paa Landet var Forskellen i Dødeligheden mellem Samfundsklasserne dog langt mindre. Ogsaa Selvmord var hyppigere blandt Arbejdere end i de øvrige Samfundsklasser.

Var dog trods alt de materielle Kaar for Arbejderne paa mange Omraader ikke ringere end før, saa maatte dog den ny Tid i meget synes et Tilbageskridt i Livsvilkaar. Gennem Lavene var der tidligere givet Svendene en fast Plads i det korporativt inddelte Samfunds Ramme; dette betød ikke alene en Betyggelse af deres økonomiske Forhold, men af deres sociale Stilling i det hele, og Lavsorganisationen blev her-

igennem af moralsk Værdi for den enkelte. Desuden kunde de fleste Svende gøre Regning paa med Tiden at blive selvstændige Mestre. Som en ringe Erstatning for Lavsorganisationen tjente nu Sygekasserne; Bedrifterne var vel endnu smaa, saaledes at stadig mange Svende kunde blive Mestre, men de flestes Lod — i hvert Fald i Byerne — blev nu den livsvarige Lønarbejders. Arbejdsspecialiseringen og Maskinernes Indførelse spaltede dernæst det enkelte Fags Udøvere, undergravede deres Fagstolthed og berøvede dem deres Arbejdsglæde. Med Fabrikarbejds, Transportmidlernes og Handelens Udvikling skabtes dernæst en egentlig Klasse af ufaglærte Arbejdere, men disse — simple Arbejdere, som de ofte kaldtes — var i særlig Grad uheldigt stillede. De var uden Fagdannelse, de maatte udføre det groveste Arbejde, og de savnede en hvilkensomhelst Form for Association, som kunde bidrage til at fremkalde en Fællesfølelse og derigennem yde det enkelte Individ en Støtte. I Landbruget bestod tidligere et patriarkalsk Forhold mellem Husbond og Arbejder. Arbejderens økonomiske Kaar var kun ringe, men til Gengæld vidste han, at han i sin Arbejdsherre havde en Støtte, der ydede ham Hjælp, naar Sygdom eller Alderdom truede, og som i det hele stod ham bi med Raad og Daad. Denne Solidaritet svandt nu mere og mere, og i Stedet traadte et frit Kontraktsforhold, under hvilket Arbejdsgiveren søgte at faa sit Arbejde udført for den billigst mulige Betaling og iøvrigt betragtede Arbejderen og hans Familie som sig uvedkommende.

Maalt ud fra Samtidens Forhold var Billedet af Arbejderklassens Stilling vel noget mindre mørkt, end det her er tegnet. Som en Arv fra Fortidens standsdelte Samfund følte en vis Afstand mellem Klasserne som naturlig; og ogsaa Størstedelen af den øvrige Befolkning bød Tilværelsen kun nødtørf-tige Vilkaar. Dernæst havde Fattigdommen ikke en saa masseagtig Karakter her som i flere andre Lande, og Arbejderklassens moralske Forfald var ikke saa dybt (hvortil vel ikke mindst den almindelige Folkeskoleundervisning har bidraget).

Endelig indtraadte der forholdsvis hurtigt nogen Bedring i Forholdene. Statsmagten indledede paany omend yderst forsigtigt en positiv Arbejderlovgivning (Fabrikloven af 1873, Helligdagsloven af 1876, Lov af 1879 om Foranstaltninger mod den ved Arbejdsløshed og Vinterens Strenghed indtraadte Nød). Det vigtigste Initiativ til en Forbedring af Forholdene udgik dog fra Arbejderklassen selv. De i 70'erne i København i 7—8 Fag dannede Produktionsforeninger blev vel uden varig

Betydning. Derimod opnaaede Fagforeningerne efter nogle Aars Tilbagegang under Krisen i Slutningen af 70erne en stigende Udbredelse og Tilslutning, saaledes at deres Medlemstal i Slutningen af 80erne vistnok var omkring 20,000. Omkring Midten af 80erne regnes dernæst en Trediedel af Arbejderne at have været Medlemmer af Sygekasser. Endelig grundedes forskellige kooperative Virksomheder, navnlig Forbrugsforeninger, og der udfoldedes en livlig politisk Virksomhed.

Slutningen af Aarhundredet.

Allerede i 1892 konstaterede nu *Rubin* en betydelig Forbedring i Reallønnen for de københavnske Arbejdere. I Forhold til 1882 viste det sig, at Arbejdstiden var faldet og Timelønnen steget, medens Priseniveauet samtidig var lavere. Men ogsaa for Købstadarbejdere og Landbrugsarbejdere kunde man godtgøre en — omend ringere — Fremgang i Forhold til tidligere. I det sidste Tiaar af Aarhundredet vandt nu Organiseringen af Arbejderne stærkt frem; fra i det væsentlige kun at omfatte de københavnske faglærte Arbejdere bredte Bevægelsen sig til Købstæderne og til Arbejds mændene; i de fleste Fag dannedes Landsforbund, og i 1898 konstitueredes endelig De samvirkende Fagforbund, som ved Aarhundredskiftet omfattede Organisationer med 81,000 Medlemmer eller ca. 85 pCt. af alle organiserede Arbejdere. Da Arbejdsgiverne kun langsommere associerede sig, og Erhvervsforholdene, især fra omkring Decenniets Midte var ualmindelig gunstige, blev Resultatet dels en Formindskelse af Arbejdstiden, dels og navnlig en Forhøjelse af Lønningerne. Ved Aarhundredskiftet var den daglige Arbejdstid for 85 pCt. af de organiserede mandlige Arbejdere da sunket til 10 Timer eller derunder, medens 15 pCt. arbejdede mere end 10 Timer (8 pCt. over 11 Timer). Endelig var Søndagsarbejdet af langt ringere Omfang end tidligere. Reallønnen steg i 90erne med omkring 25 pCt., mest for ufaglærte Arbejdere. Under Indflydelse af denne Udvikling i Byerhvervene forbedredes nu ogsaa Landbrugsarbejdernes og navnlig Tyendets Løn stærkt.

Men dernæst udvikledes i denne Periode en for Arbejderne betydningsfuld Sociallovgivning. I 1891 ændredes Fattigloven i human Retning; samme Aar vedtoges Loven om Alderdomsunderstøttelse, hvorefter fremtidig Stat og Kommune overtog Forsørgelsen af ubemidlede gamle; ved Sygekasseloven af 1892 ydede det offentlige dernæst en betydelig Støtte til

den ubemidlede Befolknings Forsikring mod Sygdomstilfælde og gav derved Tilskyndelse til en stærk Udvikling af dens Selvhjælpsbestræbelser paa dette Punkt. Endelig paalagdes der i 1898 Arbejdsgiverne i den største Del af Industrien Erstatningspligt overfor deres Arbejdere i Tilfælde af Ulykker i Bedriften. Derimod var Arbejderne endnu uden Støtte fra det offentlige i Tilfælde af Arbejdsløshed, men paa dette Punkt udfoldede de netop i denne Periode betydelige Selvhjælpsbestræbelser, idet mange Fagforeninger optog Arbejdsløsheds- og Rejseunderstøttelse blandt deres Formaal.

Lettelsen af det økonomiske Tryk viste sig i en ændret S sammensætning af Forbruget. For Byarbejderne beslaglagde Udgiften til Føde nu kun ca. Halvdelen af Forbruget, og kun i de fattigste Familier steg Andelen til omkring $\frac{2}{3}$; men desuden var Ernæringen bedre og langt mere afvekslende end tidligere. Dette viste sig dels gennem en Stigning af Forbruget af Kød, Æg, Mælk, Fløde, Kaffe, The og Sukker, dels gennem Inddragning i Forbruget af helt nye Varer som Chocolate, Kakao og forskellige Kolonialvarer. Udgiften til Bolig tyngede vel Arbejderbudgettet i lige saa høj Grad som tidligere, men til Gengæld var Boligen nu baade større og bedre. Saaledes boede i 1901 af de københavnske Arbejderfamilier kun ca. $\frac{1}{11}$ i Etværelseslejligheder, men omtrent $\frac{2}{3}$ i 2 Værelses Lejligheder og henimod $\frac{1}{3}$ i Lejligheder med 3 eller flere Værelser. Desuden var Husstandenes Størrelse aftaget, saaledes at Boligstandarden ogsaa herigennem hævedes. Medens saaledes i 1885 det gennemsnitlige Antal Beboere i Etværelseslejligheder var 2,5 og i 2 Værelses 3,7, var disse Tal i 1901 sunket til henholdsvis 2,1 og 3,5. Den relativt formindskede Ernæringsudgift muliggjorde dernæst Afholdelsen af en Række Udgifter, som dels bidrog til at sikre Opretholdelsen af den økonomiske Eksistens, dels betød Adgang til en Række kulturelle Goder, som tidligere næsten ganske havde været udenfor Arbejderfamiliens Synskreds. Til den første Kategori hører saaledes Fagforenings- og Sygekassekontingent og Brandforsikringspræmie, til den sidste Udgiften til Vedligeholdelser, Bladhold og Adspredelser. Endvidere ofrede Arbejderfamilien nu mere paa sin Klædedragt, og det tidligere store Forbrug af Brændevin var tildels erstattet af Øl. Alkoholforbruget var dog stadig meget stort.

Ogsaa for Landarbejdere viste vel en Undersøgelse af Forbruget den gunstige Udvikling, men Kaarene var dog i det hele ringere her end for Byarbejdere, og mange Landarbejder-

familier syntes ikke at være naaet ud over meget primitive Levevilkaar. Udgiften til Føde androg saaledes hyppigt omkring $\frac{2}{3}$ af Familiens Indtægt; et saadant Forhold er for Landarbejdere ganske vist mindre betænkeligt end for Byarbejdere, idet det tildels kompenseres ved den billigere Husleje, men da denne ofte delvis staar i Forbindelse med slette Boligforhold, nedsættes dog herigennem hele Levestandarden.

Af Byarbejderne levede endnu Kvinderne for største Delen under kummerlige Kaar. Antallet af kvindelige Arbejdere var steget stærkt, men Stigningen i Lønnen havde været forholdsvis ringe, og Arbejdsforholdene var i det hele slette. Dette gjaldt navnlig den store Mængde af hjemmearbejdende Kvinder. En Undersøgelse i Begyndelsen af 90'erne (*P. Sveistrup: Syersker 1894*) viste saaledes, at Aarslønnen for de københavnske Syersker gennemsnitlig kun androg omkring 350 Kr., men en Fjerdedel tjente ikke engang 200 Kr. Desuden var Arbejdsforholdene ogsaa iøvrigt ugunstige; de fleste arbejdede i Hjemmet, og Arbejdet var meget ulige fordelt over Aaret; saaledes havde kun $\frac{1}{3}$ Arbejde hele Aaret, medens $\frac{1}{3}$ var uden Arbejde mindst 3 Maaneder; modsat opgav 90 pCt. at have travl Tid, og for $\frac{2}{3}$ varede denne over 3 Maaneder; i den travle Tid steg den daglige Arbejdstid for en Fjerdedel til over 14 Timer; et lignende Antal maatte hele Aaret arbejde om Søndagen. Til de daarlige Lønforhold svarede en slet Ernæring.

Det er tidligere omtalt, at Arbejdsdelingen og Indførelsen af Maskiner i mange Tilfælde forvandlede Haandværkeren til Specialarbejder. I adskillige Tilfælde degraderedes han herved til Fabrikarbejder (Vævere, Skomagere) og maatte arbejde under samme Lønvilkaar som Arbejderen uden Fagdannelse. Desuden medførte Maskinernes Indførelse i det givne Øjeblik en formindsket Efterspørgsel efter Arbejdskraft. Denne Udvikling, der i andre Lande har været saa voldsom og i Overgangstiden har skabt saa sørgelige Forhold for Arbejderne, resulterede ogsaa her i nogle Tilfælde i Forsøg paa at hindre Maskinernes Indførelse. I de københavnske Bygningssnedkeres Priskurant af 1875 bestemtes det saaledes, at der som en forebyggende Foranstaltning mod Maskinernes Indgriben i Snedkeriet skulde betales et Tillæg af 25 pCt. for Opstilling og Beslaaning af alt Arbejde, der var tilvirket paa Maskine. Ved en Overenskomst af 1889 forhøjedes Lønningerne for Opstillingsarbejde med 10 pCt., men nedsattes for Haandarbejde med 20 pCt. I de i 1889 vedtagne Love for Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn nævnes som et af Formaalene „at søge hen

til Alskaffelse af alt Arbejde, som udføres ved Dampspil“. Her som andetsteds blev saadanne Bestræbelser imidlertid uden varig Betydning.

Fra Aarhundredskiftet til Krigen.

I Løbet af 90erne havde den danske Arbejderklasse opnaaet en Fremgang i materielle Kaar af hidtil ukendt Omfang. Men allerede ved Overgangen til det 20. Aarhundrede syntes Fremtidsudsigterne ikke længere gunstige. De sidste ca. 20 Aar af det 19. Aarhundrede havde været karakteriseret ved et betydeligt Fald i Priserne paa de vigtigste Levnedsmidler, hvad der indvirkede i høj Grad gunstigt paa Arbejderklassens Levevilkkaar; men fra Slutningen af 90erne satte en Prisstigning ind, der ikke alene omfattede Fødevarer, men ogsaa de fleste andre Fornødenheder, og som medførte en stadig Fordyrelse af Livet.

Ved Hjælp af de nu talstærke Organisationer søgte vel Byarbejderne at skaffe sig Kompensation for Dyrtiden og at vinde videre frem, men herunder mødte de større Vanskeligheder end i den forudgaaende Periode. Under Presset af Arbejderorganisationernes stadige Krav om Forbedring af Arbejdsforholdene opbyggedes Arbejdsgivernes Associationer i Løbet af 90erne, og de fleste af disse Foreninger sammensluttedes i 1898 i Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening. Resultatet af den mægtige Arbejdskamp i 1899 markerede Arbejderklassens sociale Fremgang, idet Fagorganisationernes Medbestemmelsesret ved Fastsættelsen af Arbejdsbetingelserne endelig fastsloges, og Kampen mod Organisationsretten hermed i alt væsentligt bragtes til Ophør; men Kampen viste tillige, at Arbejderne nu i højere Grad end tidligere var stillet overfor slagkraftige Modstandere. I denne Periode forøgedes nu ogsaa Erhvervslivets Usikkerhed, og det industrialiserede Samfund hærgedes gentagne Gange af stærke Kriser, som fremkaldte den voldsomste Arbejdsløshed.

Under disse Forhold prægedes Byarbejdernes Kaar af langt større Mangel paa Stabilitet end i nogen forudgaaende Periode. En sikker Gevinst opnaaedes dog gennem den formindskede Arbejdstid. Fra 1900 til 1914 skete der en Forkortelse paa ca. $\frac{1}{2}$ Time i den daglige Nettoarbejdstid, saaledes at denne i 1914 gennemsnitlig udgjorde $9\frac{1}{2}$ Time. For Nedgangen i Arbejdstiden og Stigningen i Priseniveauet fik Arbejderne Dækning gennem en Forhøjelse af Lønningerne; herudover opnaaede

de faglærte Arbejdere endnu et ikke ubetydeligt Plus, medens denne Periode i det store og hele for Arbejdsmændene blev en March paa Stedet.

Under Indflydelse af den store Arbejdsløshed blev de økonomiske Kaar i dette Tidsrum desuden yderst ulige for de forskellige Arbejdere. Allerede under normale Forhold er Lønningerne meget varierende fra Fag til Fag og indenfor det enkelte Fag fra Arbejder til Arbejder. Heller ikke det Forhold, der gennemsnitlig fandtes at være mellem Lønnen for faglærte og ufaglærte Arbejdere (100 : 80—90 jfr. Tabel c S. 177) har Gyldighed i nær alle Tilfælde. Forskellen mellem Svende og Arbejdsmænd er for det første langt ringere i Provinsen end i Hovedstaden. Medens saaledes i 1905 Forholdet mellem deres Ugeløn i Hovedstaden var som 100 til 81, var Forholdet i Købstæderne 100 : 85 og i Landdistrikterne 100 : 90. Men dernæst havde i Hovedstaden 35,1 pCt. af Svendene en Ugeløn af under 26 Kr., medens 26,9 pCt. af Arbejdsmændene opnaaede en ugentlig Fortjeneste af 26 Kr. eller derover.

Da som ovenfor nævnt Forholdet mellem den gennemsnitlige Fortjeneste for Svende og Arbejdsmænd netop i Hovedstaden er særlig ugunstigt for de sidste, kan det sikkert antages, at for hele Landet den reelle Aarsløn for den bedst lønnede Trediedel af Arbejdsmændene er højere end for den lavest lønnede Trediedel af Svendene. Det statistiske Gennemsnitsforhold dækker saaledes paa dette Punkt over store Forskelligheder. Medens imidlertid denne Variering vel paa den ene Side snarest bidrager til en Udjævning af den sociale Adskillelse mellem faglærte og ufaglærte, saa er Følgen paa den anden Side, at der opstaar stor Forskel paa de økonomiske Kaar for Svendene indbyrdes og Arbejdsmændene indbyrdes, og i Sammenhæng hermed at Lønforholdene er højst ulige for de bedst lønnede Svende og de ringest lønnede Arbejdsmænd. Det kan saaledes nævnes, at medens den gennemsnitlige Ugeløn for Svende i Hovedstaden i 1905 var 28,9 Kr., var Lønnen i den litterær-kunstneriske Industri 31,8 Kr. og i Næringsmiddelindustrien 25,2 Kr. eller henholdsvis 10 pCt. over og 16 pCt. under Gennemsnittet. Aarslønnen for Svende i Næringsmiddelindustrien var saaledes kun $\frac{1}{5}$ af Lønnen for faglærte Arbejdere i den litterær-kunstneriske Industri, idet Forskellighederne næppe stod i Forbindelse med en ulige Risiko for Arbejdsløshed. For Arbejdsmænd var samtidig den gennemsnitlige Ugeløn 23,3 Kr., men i den teknisk-kemiske Industri

26,2 Kr. og i Beklædningsindustrien 21,1 Kr. eller henholdsvis 12 pCt. over og 9 pCt. under Gennemsnittet.

Ogsaa fra Fag til Fag indenfor samme Faggruppe og indenfor det enkelte Fag var der store Forskelligheder. Eksempelvis var i Hovedstaden den gennemsnitlige Ugeløn for Bagerne 27,6 Kr., men for faglærte Tobaksarbejdere 22,6 Kr. Af Murerne havde 20 pCt. under 30 Kr., men 15 pCt. over 45 Kr. Forskellen indenfor det enkelte Fag er dog ofte tildels kun et Resultat af den forskellige Aldersfordeling, idet de unge Svende lønnes lavere end de ældre. Der betinges forsaavidt ikke herved nogen Forskellighed i de økonomiske Kaar, idet de unge hyppigere er ugifte, og der i det hele snarere er Tale om, at Arbejderne efterhaanden gennemgaar den samme Løn-skala. Forskellen mellem Fagene kan undertiden henføres til den forskellige Risiko for Arbejdsløshed, saaledes at Aarslønningerne er mere udjævnede end Ugelønningerne. De grelleste og mest reelle Modsætninger viser imidlertid Svende og Arbejdsmænd. Sammenligner man saaledes den foran anførte Ugeløn for Svende i den højestlønnede Faggruppe — den litterær-kunstneriske Industri — 31,8 Kr. med Ugelønnen for Arbejdsmænd i en af de lavestlønnede Faggrupper — Beklædningsindustrien — 21,1 Kr., ses det, at Aarslønnen, hvis Arbejdsløsheden var den samme, forholdt sig som 66 til 100. Mindre udpræget var vel Forholdet i Provinsen, men paa den anden Side var Forskellighederne mellem de enkelte Fag ikke sjældent mindst lige saa store. Saaledes havde i Hovedstaden Typografer en gennemsnitlig Ugeløn af 32,8 Kr. og en Række andre helaarsbeskæftigede Fag (Maskinarbejdere) en Løn af godt 30 Kr.; modsat havde Arbejdsmænd i Blikvarefabriker, i de fleste af Trævareindustriens Fag og i Garverier kun omkring 20 Kr. pr. Uge. Kombineres nu høj Arbejds løn med kort Arbejdstid, — hvad der næsten altid er Tilfældet — med betydelige Biindtægter og en lille Familie, og har den lavt lønnede Arbejder modsat faa eller ingen Biindtægter og en stor Børneflokk, vil det ses, i hvor høj Grad Arbejderfamiliens Kaar allerede under normale Beskæftigelsesforhold kan variere fra Hjem til Hjem. Da Kombinationen høj Løn — faa Børn og lav Løn — mange Børn netop er meget hyppig, tør det uden Tvivl paastaas, at Afstanden mellem Arbejderfamilierne i Indtægten pr. Forbrugsenhed meget ofte maales ved Forholdet 100 : 66, ja ikke helt sjældent ved Forholdet 100 : 50.

Arbejdsløsheden virker nu imidlertid som en Faktor, der

forrykker den normale Fordeling og hyppigt gør Modsætningerne endnu mere grelle. Ikke mindst i denne Periode var dette Tilfældet. Arbejderne havde vel allerede tidligere følt den tiltagende Arbejdets Usikkerhed, af hvilken Industriens Udvikling her som andetsteds ledsagedes. Saaledes var Industrien deprimeret i 1878—79 og i 1885—86, og Arbejderne led under en Arbejdsløshed, om hvis Omfang intet bestemt vides, men som vistnok var betydelig. Da Haandværket og de til det knyttede Afsætningsformer imidlertid endnu var dominerende, er det dog vistnok sandsynligt, at Konjunkturarbejdsløsheden var ikke saa lidt mindre i det 19. end i det 20. Aarhundrede.

Men netop Faren for Konjunkturarbejdsløshed kaster den dybeste Skygge over Arbejderens Liv; Sæsonledigheden er et stadig tilbagevendende Fænomen, med hvilket Arbejderen ved sin Indtræden i Faget kan regne, og til hvilket han kan tage Hensyn ved Tilrettelæggelsen af sin Økonomi. Desuden er ofte Fagets Lønniveau afpasset under Hensyn til saadan Ledighed. Den tilfældige Ledighed, der fremkaldes ved Bedrifternes tekniske Forhold, ved at skifte Plads o. lign., rammer alle Arbejdere i nogenlunde lige Grad og er desuden undertiden frivillig. Den Ledighed derimod, der staar i Forbindelse med Tilbagegang i Konjunkturerne, rammer højtlønnede og lavtlønnede i Flæng, den er uforudseelig og endelig i Reglen koncentreret om bestemte Fag, indenfor hvilke den atter lader nogle Arbejdere fri, medens de øvrige til Gengæld rammes des haardere. Er disse nu lavtlønnede, saa synker deres Aarsindtægt — yderligere beskaaret af Tabet ved Arbejdsløsheden — ned til et Minimum, hvorved Forskellen i Arbejdernes materielle Kaar end yderligere forøges, og ikke faa Arbejderfamilier trykkes ned til 70ernes Indtægtsniveau.

Kort efter Aarhundredskiftet skete nu Omslaget fra 90ernes gunstige Konjunkturer. I 1902 var vistnok gennemsnitlig omkring $\frac{1}{5}$ af alle Arbejdere uden Beskæftigelse, og ogsaa 1901 og 1903, 04 og 05 var daarlige Aar. I hvilken Grad Ledigheden koncentrerer ses bl. a. hos Smede og Maskinarbejdere. I Beretningsaarene 1899—1900, 1900—1901 og 1901—02 var Fagets Arbejdsløshedsprocent 6, 8 og 13 pCt., men kun henholdsvis 46, 48 og 50 pCt. af Medlemmerne havde været ledige. Det ses endvidere heraf, at Stigningen i Arbejdsløsheden har givet sig Udslag mere i en Forlængelse af Ledighedsperiodens Varighed end i en Forøgelse af de lediges Antal.

Under den Nødtilstand, som saaledes opstod, foregik der nu imidlertid en ikke ringe Indtægtsudjævning ved Arbejdernes eget Initiativ. Bagere, Bogbindere, Bødkere, Formere, Typografer, Smede og Maskinarbejdere og flere andre havde i adskillige Aar haft Understøttelseskasser, og saa langt Evnerne rakte, ydedes der heraf de arbejdsløse Hjælp efter faste Regler. I flere andre Fag foregik Understøttelsen paa den Maade, at Fagforeningen af sine Midler bevilgede saa meget til Hjælp, som den syntes at kunne afse. Af Fagforeningerne eller disses Understøttelseskasser udbetaltes da 300—400,000 Kr. aarlig i Arbejdsløshedsunderstøttelse. Dette Beløb faldt dog næsten udelukkende paa faglærte Arbejdere, idet Arbejdsmændenes Fagforeninger ikke var i Stand til at yde nogen Hjælp, hvorfor ogsaa Nøden blandt Arbejdsmændene var særlig stor. I København bevilgede Kommunalbestyrelsen i 1903 de arbejdsløse en Understøttelse paa 50,000 Kr., som uddeltes gennem Københavns Understøttelsesforening. Skønt Betingelserne for at kunne erholde Hjælp var meget strenge (bl. a. krævedes ca. 3 Maaneders fortsat Arbejdsløshed), indkom dog 2313 Ansøgninger. Beløbet uddeltes i Portioner à 50 Kr. Hvad der bidrog til at forværre Nøden var Arbejdernes stigende Uvilje mod at henvende sig til Fattigvæsenet. Tidligere var Lønnen ringe, og naar Arbejdsmulighederne svigtede, var Arbejderne ofte hjemfaldne til Fattigvæsenet. De forbedrede materielle Kaar og den kulturelle Højnelse (bl. a. Værdsættelsen af den politiske og kommunale Valgret) bevirkede, at den bedste Del af Arbejderne nu kæmpede længst muligt for at holde sig fri af Fattigvæsenet.

I Aarene 1906 og 07 var nu Beskæftigelsesforholdene gunstige, men 1908 og 1909 og tildels i 1910 var Arbejdsløsheden atter stor (11—13 pCt.). I denne Periode var imidlertid Loven om statsanerkendte Arbejdsløsheds-kasser gennemført, og Sociallovgivningen ogsaa iøvrigt udviklet, og Trykket lettedes derved i nogen Grad. Alene i Arbejdsløshedsunderstøttelse udbetaltes saaledes i disse Aar ca. 4 Gange saa meget som i den første Periode.

De saa hyppigt ugunstige Konjunkturer for Byerhvervene virkede atter tilbage paa Lønningsvilkaarene for Landarbejderne, saaledes at disse i Tiden fra Aarhundredskiftet til Kriegen ikke opnaaede en varig Forbedring af Reallønnen, til Trods for at disse Aar for Landbruget betegnede en næsten uafbrudt opadgaaende Periode. Dog skete en væsentlig For-

mindskelse af Arbejdstiden, idet denne sank med ca. 1 Time daglig.

Overensstemmende med Reallønnens Stagnation viste denne Periode hverken for Byarbejdere eller Landarbejdere væsentlige Ændringer i Forbruget. Saaledes udgjorde Udgifterne til Føde og Bolig tilnærmelsesvis samme Andel af Indtægten som i Slutningen af 90'erne. Den større Forsynlighed gav sig dog et tydeligt Udslag i de højere Beløb, der nu anvendtes til Forsikring af forskellig Art; typisk var endvidere det stærkt stigende Margarineforbrug og det stærkt aftagende Alkoholforbrug; Formindskelsen af Forbruget af Alkohol lader sig vel kun i mangelfuld Grad belyse specielt for Arbejderklassen; for hele Befolkningen opgøres Forbruget for Femaaret 1896—1900 til 8,90 l. ren Alkohol pr. Individ, men for Femaaret 1911—15 til 6,46 l., saaledes at der var en Nedgang paa ca. $\frac{1}{4}$; uden Tvivl var Nedgangen for Arbejderklassen omtrent lige saa stærk som for den øvrige Befolkning.

Foruden gennem den forkortede Arbejdstid opnaaede Arbejderklassen dog i denne Periode et Fremskridt — omend rent økonomisk af ret beskedent Omfang — gennem Udviklingen af den sociale Lovgivning. Allerede i 1898 var det som tidligere nævnt i et vist Omfang paalagt Arbejdsgivere i Industrien at yde deres Arbejdere Erstatning i Ulykkestilfælde, og i 1908 paalagdes der Arbejdsgivere i Landbruget Forsikringspligt. Ifølge Lov af 1907 kunde Arbejdsløshedskasserne under visse Forudsætninger opnaa Statsanerkendelse og dermed betydelige Tilskud fra Stat og Kommune. Ved Hjelpekasseloven af 1907 omordnedes de frie Fattiggasser, og Staten ydede fra nu af et Tilskud. Tilslutningen til Sygekasserne steg stærkt i denne Periode, og Omsorgen for de syge udvikledes endvidere gennem et forbedret Hospitalsvæsen. Endelig forbedredes Alderdomsunderstøttelsesloven, samtidig med at den toges i Brug i stigende Omfang.

Ogsaa paa andre Punkter udvikledes og udvidedes Sociallovgivningen (Enkebørnslov, Børnelov m. fl.). Hermed var i Slutningen af denne Periode Arbejderens økonomiske Eksistens under normale Forhold nogenlunde sikret i de Tilfælde, i hvilke Arbejds mulighederne svigtede som Følge af Sygdom, Ulykkestilfælde, Arbejdsløshed eller Alderdom. Med Tilnærmelse er det da forsøgt at beregne, hvad Sociallovgivningen rent økonomisk betyder for Arbejderklassen. Efter at have opgjort Statens og Kommunernes Udgifter i Anledning af denne Lovgivning er det tildels skønsmæssigt anslaaet, hvor stor en Del der

heraf kommer Arbejderklassen tilgode.¹⁾ Endelig er det saaledes udkomne Beløb sat i Forhold til Antallet af voksne mandlige Arbejdere.

Medens der herved for Aarene fra 1870 til 1900 fremkommer en Sum af 20 til 40 Kr. pr. Arbejder, er de tilsvarende Tal for Aarene 1900 til 1914 50 til 100 Kr. Sat i Forhold til Gennemsnitsindtægterne vilde disse Beløb før 1900 andrage 3—5 pCt., men i Aarene 1900 til 1914 5—8 pCt. Ganske vist høster Arbejderne ikke i lige Grad Fordel af Sociallovgivningen; dens Betydning er først og fremmest Sikring mod Indtægtsløshed, og herved bliver den af størst Værdi for de økonomisk svageste. Uden Tvivl er dens Virkninger dog saa vidtrækkende (Alderdomsunderstøttelse, Sygekasser, Hospitalsvæsen), at der igennem den kan antages at være skabt en Forbedring af Arbejderklassens økonomiske Kaar i Almindelighed.

Men dernæst har den selvfølgelig mere end en rent økonomisk Betydning. Idet den har virket forebyggende overfor de Ulykker, som truede Arbejdernes økonomiske Eksistens, har den bidraget til Arbejdernes Højnelse moralsk og kulturelt. Hertil har det ogsaa været medvirkende, at det offentlige Støtte nu ydes under andre og mere humane Former end før. Medens saaledes Fattighjælpen var dominerende før 1890, saa er den efter dette Tidspunkt trængt stærkere og stærkere tilbage, og dens Plads i Forhold til de øvrige Former er nu ret beskeden. Endelig skete der i Aarene 1900 til 1914 en betydelig Udvikling af de offentlige Velfærds- og kulturelle Institutioner (Skolevæsen, Biblioteker, Parker, Sanitetsanstalter m. v.), og herved inddroges ikke-materielle Goder i stigende Omfang under Arbejderklassens Fornødenheder og Forbrug.

Et Vidnesbyrd om, i hvilken Grad den sociale Opdrift nu ogsaa gjorde sig gældende indenfor Arbejderklassen, var den allerede i 90'erne begyndte Tilbagegang i Fødselshyppigheden. For hele Befolkningen sank den summariske Fødsels-

¹⁾ Af de forskellige Udgifter er der tilregnet Arbejderklassen følgende Andel. Af Udgifterne til:

Fattigvæsen	3 4
Sygekasser	2 3
Medicinalvæsen	1 2
Sindssygehospitaler	2 3
Alderdomsunderstøttelse	2 3
Enkebørnsunderstøttelse	4 5
Hjælpekasser	4 5
Arbejdsløshedskasser	1/1

promille saaledes fra 30,1 i 1895—99 til 26,4 i 1910—14. Som et Resultat af de forbedrede materielle Kaar og den mere fremskredne private og offentlige Hygiejne kunde der endvidere noteres en betydelig Nedgang i Dødeligheden. For hele Befolkningen sank Dødeligheden fra 16,4 Promille i 1895—99 til 12,9 i 1910—14, og Nedgangen var vistnok større for Arbejderklassen.

Krigsaarene.

Allerede i Foraaret 1914 syntes en ny økonomisk Nedgangsperiode at være indledet, men Krigen hindrede Krisens Udvikling. Krigens Udbrud medførte vel nogle Ugers Usikkerhed og Tilbagegang i Beskæftigelsen, men snart bedredes Forholdene, saaledes at 1915 med Hensyn til Beskæftigelse blev et bedre Aar end 1914, medens 1916 med en Arbejdsløshed af kun 5 pCt. var et Rekordaar. Med Raastofmangelen indtraadte imidlertid i sidste Halvdel af 1917 paany en varig og betydelig Forøgelse af Arbejdsløsheden, saaledes at Ledigheden i 1918 gennemsnitlig androg over 18 pCt., eller mere end i noget tidligere Aar maaske med Undtagelse af 1902. Mangelen paa Beskæftigelse ramte i denne Periode tildels andre Fag og Arbejdergrupper end sædvanlig. Saaledes havde Bygningsindustrien, der er mindre afhængig af Tilførsler fra Udlandet, en ringere Arbejdsløshed end almindelig under Kriseperioder; modsat rantes Fabrikfagene haardt, og i Forbindelse hermed stod det, at Forholdene var værre i Hovedstaden end i Provinserne (Arbejdsløsheden henholdsvis 20,2 og 16,5 pCt.). Jævnside med denne Udvikling gik nu den stadige og stærke Prisstigning. I Forhold til 1914 var Statistisk Departements Pristal saaledes i Juli 1916 steget med 36 pCt. og i Juli 1918 med 82 pCt., og ved Krigens Slutning var Priseniveauet omtrent fordoblet.

Arbejdslønnen steg langsommere. I de fleste Fag var Lønforholdene ved Krigens Udbrud fastlagt til 1916, og i de første 1½ Aar af Krigen opnaaede Arbejderne i Almindelighed næppe nogen Lønforhøjelse af Betydning. Den almindelige Usikkerhed, Illusionen om Krigens snarlige Ophør og Forventningen om en Tilbagevenden til Førkrigspriser spillede vel en Rolle for begge Parter. Under disse Forhold opnaaede Arbejderne ogsaa i 1916 kun en utilstrækkelig Lønforbedring (ca. 20 pCt.), og Misforholdet mellem Løn og Priser forøgedes end yderligere i den følgende Tid. I nogen Grad modvejedes

dog Tilbagegangen i Reallønnen i denne Periode ved de gunstige Beskæftigelsesforhold. Endelig i Løbet af 1918 forhøjedes Timelønningerne saa stærkt, at Stigningen i Priseniveauet derved ækvivaleredes, men da Arbejdsløsheden nu — som tidligere omtalt — antog et uhyre Omfang, viste dog en Beregning af den gennemsnitlige reale Aarsløn for 1918 en Nedgang paa ca. 15 pCt. i Forhold til 1914. Ogsaa for Landbrugsarbejdere synes Krigsaarene at have været ugunstige.

Organisationsmæssigt er denne Periode karakteriseret ved en stærkt stigende Tilslutning til Fagforeninger og Arbejdsløshedskasser. Medlemsantallet i Fagforeningerne, der ved Krigens Udbrud udgjorde ca. 155,000, var saaledes ved Udgangen af 1918 næsten fordoblet, idet det var steget til ca. 300,000. Alene i 1918 steg Tallet med ca. 78,000. Den største Del af Tilvæksten i disse Aar faldt paa Arbejdsmand, Landbrugsarbejdere, Handels- og Kontormedhjælpere og Kvinder. En ikke ringe Tilskyndelse til denne Vækst gaves gennem den ekstraordinære Arbejdsløshedslovgivning, der iværksattes fra Oktober 1917, og hvorved de økonomiske Virkninger af Arbejdsløsheden i ikke ringe Grad afbødedes. I Finansaaret 1918—19 androg det offentlige Tilskud til Arbejdsløshedskasserne saaledes omkring 40 Mill. Kr.

Efter Krigen.

Efter Vaabenstilstanden i 1918 vedblev vel Prisstigningen endnu et Par Aar, saaledes at Priseniveauet ved Kulminationen i Efteraaret 1920 laa ca. $\frac{1}{3}$ over Niveauet ved Krigens Slutning, men Arbejderklassens Vilkaar var nu ganske forandrede. Efter nogle Maaneders Vanskeligheder bragtes Raastofmangelen til Ophør, Erhvervenes Konjunkturer udviklede sig meget gunstigt, og Arbejdsløsheden sank til et Minimum (1920: 6,1 pCt.). Af større Betydning var dog den ejendommelige offensive Bevægelse, som samtidig Verden over iværksattes fra Arbejdernes Side, og om hvilken det (specielt med Hensyn til Bevægelsen for 8 Timers Arbejdsdagen) er udtalt, at det er meningsløst at tale ikke blot om de enkelte Organisationers, men ogsaa om det enkelte Lands Indflydelse paa den.¹⁾

For Danmarks Vedkommende blev Resultatet af denne Bevægelse saavel en stærk Forhøjelse af Lønningerne som en stærk Nedsættelse af Arbejdstiden. I Løbet af 1919 nedsattes

¹⁾ Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Formand *J. A. Hansen* i Nat. Tidsskr. 1922: De samvirkende Fagforbund gennem 25 Aar.

Arbejdstiden saaledes til 8 Timer undtagen for Søfolk og Landarbejdere, og det herved fremkomne Indtægtstab kompenseredes ved en tilsvarende Timelønsforhøjelse. Arbejdstiden, der under Krigen havde været uforandret — gennemsnitlig ca. $9\frac{1}{2}$ Time — nedsattes herved i Løbet af få Maaneder med $1\frac{1}{2}$ Time eller med ca. $\frac{1}{6}$. Absolut set var Nedgangen lige saa stor som i hele den forudgaaende Menneskealder. Fastsættelsen af en Maksimalarbejdsdag, der fremtidig blev gældende for næsten alle Arbejdere, maatte dernæst være ensbetydende med en Udligning af Arbejdsvilkaarene, saaledes at den paa dette Omraade tidligere bestaaende betydelige Forskel navnlig mellem Svende og Arbejds mænd nu fuldstændig ophævedes. Endnu i 1918 havde den største Del af Arbejds mændene — 60—70,000 — en Arbejdsdag paa 10 Timer eller derover. Disse opnaede da ogsaa den stærkeste Forhøjelse af Timelønningerne. Medens saaledes den gennemsnitlige Timeløn fra 1914 til Januar Kvar-tal 1920 for Svende steg med ca. 250 pCt., steg den for Ar-bejds mænd med ca. 275 pCt. Lønforhøjelserne ækvivalerede dels Arbejdstidsforkortelsen, dels Prisstigningen, men svarede herudover til en betydelig reel Forbedring. Da 1920 desuden som nævnt havde en meget ringe Arbejdsløshed, viste den reelle Aarsløn i dette Aar en Fremgang i Forhold til 1914 paa ca. $\frac{1}{3}$. Reaktionen indtraadte dog hurtigt; under den paafølgende voldsomme og langvarige Krise steg Arbejds-løsheden paany meget stærkt, saaledes at i 1921 og 22 gen-nemsnitlig hver 5te Arbejder var uden Beskæftigelse. Under disse Forhold reduceredes Timelønningerne med omkring 15 pCt. udover, hvad der svarede til Prisnedgangen, og den for-øgede Arbejdsløshed gjorde desuden stærke Skaar i talrige Ar-bejderes Indtægter.

Med de saa voldsomt skiftende Konjunkturer synes det da vanskeligt at fastlægge Resultatet af Krigs- og Efterkrigs-tidens Udvikling. Foruden den forkortede Arbejdstid har Ar-bejderne opnaaet en Indtægtsforbedring, der, saafremt Arbejds-løsheden ikke forværres i Forhold til Aarene før Krigen, svarer til en reel Fremgang paa ca. 15 pCt. Men Arbejdsløsheden, som før Krigen gennemsnitlig androg omkring 10 pCt., viste i Aarene 1919—24 et Gennemsnit af 13—14 pCt., og Til-bagegangen i de økonomiske Konjunkturer er i Virkeligheden betydelig større, end Forholdet mellem disse 2 Tal angiver. Regner man saaledes, at det Minimum — 5—6 Procent — hvorunder Arbejdsløsheden selv i de gunstigste Aar ikke er sunket, er et Udtryk for den af Naturforhold m. v. nødvendig-

gjorte Margin, vil det ses, at den af den økonomiske Depression forårsagede Arbejdsløshed i Virkeligheden viser Fordobling i Forhold til før Krigen; imidlertid har Konjunktursvingningerne efter Krigen staaet i nær Forbindelse med Udviklingen af Valutaforholdene. Medens 8 Timers Arbejdsdagen — understøttet af den tekniske Udvikling og af stærke ideelle Krav — rimeligvis vil kunne modstaa selv en længere økonomisk Nedgangsperiode, synes Muligheden for en Hævdelse af den efter Krigen vundne Forbedring af Realindtægten at være knyttet til en gunstigere Udvikling af Beskæftigelsesproblemet.

Ogsaa Landarbejderne opnaaede i Aarene efter Krigen saavel en Nedsættelse af Arbejdstiden som en Forhøjelse af Lønningerne. Arbejdstiden synes derefter at være ca. 8 Timer om Vinteren og ca. 10 Timer om Sommeren; Forkortelsen af Arbejdstiden var dog forholdsvis ringe, medens til Gengæld Lønforbedringen vistnok var stærkere end for Byarbejderne; Landarbejderne maatte dog ligeledes efter 1921 afgive en betydelig Del af de vundne Fremskridt, saaledes at Forholdene i Aarene efter Krigen ogsaa for disse var meget uensartede.

Alt i alt var dog saaledes de materielle Kaar for den største Del af Arbejderne ikke ubetydeligt bedre i Aarene efter Krigen end før 1914. Dette gælder saa meget mere, som Sociallovgivningen siden 1914 havde vundet en øget Betydning. Dette var tildels et Resultat af nye Love (Kodificeringen og Udvidelsen af Ulykkesforsikringslovgivningen i 1916, Loven om Invalidere 1922), men kunde i højere Grad henføres til, at Kredsen af Personer, som drog Nytte af de tidligere bestaaende Love, stadig udvidedes. Den Støtte, der herigennem økonomisk ydedes Arbejderklassen, steg da ikke alene absolut, men ogsaa relativt — i Forhold til den forøgede Realindtægt.

I Arbejderfamiliens Budget var der da nu ogsaa indtraadt betydelige Forskydninger. Iflg. Husholdningsregnskaberne af 1922 anvendtes gennemsnitlig godt $\frac{2}{3}$ — og kun i sjældnere Tilfælde omkring $\frac{1}{2}$ — af hele Udgiften til Fødevarer (i 70'erne $\frac{2}{3}$). Om de arbejdsløses Budget giver disse Regnskaber dog næppe nogen Forestilling. Gennem Skattelovgivningen fremkaldtes dernæst en uhyre Nedgang i Spiritusforbruget. Fra 1911—15 til 1921—23 sank Forbruget af ren Alkohol pr. Individ af hele Befolkningen fra 6,5 l. til 2,7 l., og Brændevinen, som tidligere havde været en af Arbejderens vigtigste daglige Fornødenheder, var forvandlet til en sjælden Luksus.

Med Hensyn til Boligforholdene var Fremgangen i det 19. Aarhundrede fortsat indtil Krigen. Lejlighedsstørrelsen for-

øgedes, og Beboelsestætheden aftog. I København var saaledes Fladeindholdet af nybyggede 2 Værelses Lejligheder i 90'erne gennemsnitlig ca. 35 m², men i Aarene 1900—14 40—45 m². Blandt Arbejdern: fortsattes dernæst Oprykningen til Lejligheder med større Værelseantal. Af de gifte Arbejdere boede i 1901 7,2 pCt. i 1 Værelses og 62,9 pCt. i 2 Værelses Lejligheder, medens 29,9 pCt. havde 3 eller flere Værelser; i 1911 var de tilsvarende Tal derimod 2,7 — 55,8 og 41,5 pCt. Endelig var Husstandenes gennemsnitlige Størrelse aftaget. Medens saaledes det gennemsnitlige Antal Beboere i 1901 i 2 Værelses Lejligheder var 3,5 og i 3 Værelses 4,2, var Tallene i 1911 henholdsvis 3,2 og 4,0. I Provinsbyerne var Udviklingen dog tildels noget mindre gunstig, idet den tiltagende Højbebyggelse og den stærkere Bebyggelse af Grundene i Fladeretning bevirkede, at de nye Lejligheder ofte manglede Lys og Luft og den Adgang til aabent Terræn, som hidtil havde været Købstadboligernes Fortrin.

Den under Krigen indtraadte Boligmangel foraarsagede nu imidlertid en alvorlig Forværrelse af Beboelsesforholdene. Tilbagegangen skyldtes ikke Kvaliteten af de nybyggede Lejligheder; paa flere Punkter betød disse endog en Forbedring, idet Byggelovens Minimumskrav navnlig med Hensyn til Tvangsforholdet mellem bebygget og ubebygget Areal nu ikke mere udnyttedes. Paa de fleste andre Punkter var derimod Fremgangen afløst af Tilbagegang. I Storkøbenhavn boede i 1916 8,7 pCt. af Arbejderne (gifte og ugifte) i 1 Værelses Lejligheder, medens 54,0 pCt. havde 2 Værelser og 37,3 pCt. 3 eller flere, men i 1921 var Tallene henholdsvis 10,8, 53,3 og 35,9 pCt. Samtidig steg Antallet af Personer pr. Husstand i 1 Værelses Lejligheder fra 1,6 til 1,9, og i 2 Værelses Lejligheder fra 3,1 til 3,2. Dette skyldtes navnlig en Stigning i Antallet af Logerende, hvad der var særligt uheldigt. I 1916 havde saaledes 5,6 pCt. af 2 Værelses og 16,1 pCt. af 3 Værelses Lejlighederne Logerende, men i 1921 var dette Tilfældet med henholdsvis 9,2 og 22,8 pCt. Desuden var nu ikke blot enkelte Personer, men ikke sjældent hele Familier indlogerede; i 1921 fandtes i Storkøbenhavn 4667 Lejligheder med indlogerede Familier, og det samlede Antal Personer i disse Lejligheder androg 25686 eller 3,7 pCt. af hele Befolkningen.

Af lignende Karakter var Udviklingen i Provinsbyerne; i disse fandtes i 1922 1635 Familier (i Hovedstaden 2865) omfattende 8628 Personer, som var under kommunal Boligforsorg.

De til disse Familier anviste Opholdssteder — Barakker, Skoler, Fattiggaarde m. v. — var for Størstedelen lidet tilfredsstillende. I Hovedstaden tog dernæst adskillige Tusind Mennesker hele Aaret Ophold i Kolonihavelysthuse o. lign., som var ganske uegnede til Vinterbeboelse.

En Ulykke var det dernæst, at Boligmangelen indtraf i en Periode, i hvilken der netop skete en stærk Forbedring af Indtægtsforholdene. Thi herved udelukkedes Arbejderne i stort Omfang fra at udnytte den større Indtægt til at skaffe sig bedre Boligforhold. Selv med et rigeligere Udbud af Lejligheder vil dog de nybyggedes højere Lejeniveau vanskeliggøre den Tendens mod en Højnelse af Boligstandarden, som iøvrigt maa forudsættes at være til Stede. Medens nemlig tidligere Boligforholdenes Udvikling tenderede mod Udlejning af de nye og bedre Lejligheder og Udflytning fra de gamle, saa bevirker nu det forskellige Lejeniveau, at man, nødvendig giver Slip paa de daarligere, men relativt billige Boliger. Udsigterne for en relativt hurtig Bedring af Boligforholdene synes dog ikke at kunne anses for absolut ugunstige. Af den største Betydning i Sammenligning med Fortiden er det her, at selve Lejlighedsstandarden nu er langt højere, saaledes at Misèren i større Grad end tidligere staar i Forbindelse med Beboelsestætheden. Med Indtrædelsen af et stabilt Prisniveau, med en stærkere Nedbringelse af Byggeomkostningerne og med en Udjævning af Lejeniveauet synes der saaledes at kunne skabes Betingelser for, at den i de senere Aar stedfundne Tilbagegang i Arbejderklassens Boligforhold kunde afløses af nye betydelige Fremskridt.

Ved en Undersøgelse af Boligforholdenes Udvikling maa desuden erindres, at Kolonihavebevægelsen i denne Periode har faaet en ikke ringe Betydning. Medens Antallet af Kolonihaver i 1908 kunde anslaaes til omkring 5000, var Antallet i 1924 ca. 65,000, hvoraf ca. 15,000 var beliggende i eller omkring København. Selv om ikke faa af disse Haver besiddes af Folk udenfor Arbejderklassen, har dog en betydelig Del af Byarbejderfamilierne saaledes nu skaffet sig saavel bedre Adgang til Lys og Luft som forøget Mulighed for en sund Fritidsbeskæftigelse. I denne Henseende vandt for Arbejderungdommen ogsaa Sporten en stærkt stigende Betydning.

Den Nedgang i Husstandenes Størrelse, der som gentagne Gange omtalt fandt Sted indtil Krigen, var for Arbejderhusstandenes Vedkommende i det væsentlige et Resultat af den synkende Fødselshyppighed. Antallet af Fødsler var nu stadig

aftagende; for hele Befolkningen var Fødselspromillen i Aarene 1911—15 25,7, men 1921—24 22,6; da det tilsvarende Tal i 1880—89 var 32,1 promille, var Fødselshyppigheden saaledes i Løbet af ca. 40 Aar sunket med henvend $\frac{1}{3}$. For Arbejderklassen var Faldet antagelig af omtrent tilsvarende Omfang. Denne Bevægelse sporedes først i den bedst stillede Del af Arbejderstanden, idet Nedgangen allerede i 90erne gjorde sig gældende blandt faglærte Arbejdere i København. I Løbet af den følgende Tid bredte den sig dog til Provinsen og til Arbejds mændene og endelig ogsaa til Landbrugsarbejderne. Da Nedgangen — i Forhold til 80erne — dog hidtil har været størst blandt de mest velstillede Arbejdergrupper, og da dens Virkninger ogsaa er af økonomisk Art, idet der herigennem er sket en ikke helt ubetydelig Lettelse af Forsørgerbyrden, er herved Afstanden i materielle Kaar mellem Arbejderklassens forskellige sociale Lag i nogen Grad forøget. I det sidste Tiaar var Nedgangen dog størst, hvor Fødselshyppigheden i Forvejen var højest, saaledes at der nu foregaar en Udjævning. Indenfor samme sociale Gruppe har Bevægelsen derimod tenderet mod en Udligning af Kaarene, idet Antallet saavel af barnløse Ægteskaber som af Ægteskaber med stort Børnetal er aftaget.

Sundhedsforholdene var i stadig fortsat Bedring; dette viste sig saaledes i Nedgang i Sygeligheden blandt Sygekassemedlemmer, men navnlig i en stærk Formindskelse af Dødeligheden. For hele Befolkningen sank Dødelighedspromillen fra 1911—15 til 1921—24 fra 12,9 til 11,4; i 1870—79 var Tallet 19,2, saaledes at der i 50 Aar var sket en Nedgang paa ca. 40 pCt. Størst var Nedgangen for Børn i Aldersklasserne 1—15 Aar. Hvor Forholdene var daarligst, synes Fremgangen paa de fleste Omraader at være størst, saaledes at det vistnok kan antages, at Nedgangen var større for Arbejderklassen end for de øvrige Samfundsklasser. Dette gælder ogsaa overfor den nu konstaterede Fremgang med Hensyn til Befolkningens legemlige Udvikling. Saaledes paavistes det i 1906, at Landarbejder- og Husmandsbørn med Hensyn til Højde og Vægt stod Gaardmandsbørnene nærmere end tidligere. Ved Sessionsmaalingerne godtgjordes det, at Mændenes gennemsnitlige Legemshøjde i Løbet af 50 Aar var steget med ca. 4 cm.

I Løbet af det sidste halve Aarhundrede opnaaede Arbejderne saaledes en overordentlig Forbedring af deres Arbejds-

vilkaar. Arbejdstiden nedsattes; Arbejdslokalerne forbedredes med Hensyn til Adgangen til Lys og Luft; den stigende Fare, Indførelsen af Maskinerne havde fremkaldt for Arbejdernes Liv og Førlighed begrænsedes det mest mulige; der indrettedes Spiserum, Vaske- og Badeindretninger og W. C. Gennem Indførelsen af Gravemaskiner, Kraner, Dampspil o. s. v., befriedes Arbejderne i stigende Grad fra det grove og svære Arbejde. Endelig fik Arbejderne trods den kortere Arbejdstid en langt højere Løn. Dels gennem Arbejdernes eget Initiativ dels gennem den sociale Lovgivning skabtes der dernæst en større Betyggelse for den økonomiske Eksistens i de Tilfælde, i hvilke Arbejdsmulighederne svigtede. Denne Periode er derfor karakteriseret ved en almindelig og betydelig Forbedring af Arbejderklassens materielle Kaar. Medens derfor i Begyndelsen af Perioden Begrebet de fattige vistnok omfattede hele Arbejderklassen, saa var nu de højestlønnede fastansatte Arbejdere naaet frem til Middelstandskaar og havde herved passeret ikke faa Husmænd, Fiskere, selvstændige Haandværkere og Smaahandlende.

Fremgangen i materielle Kaar betød bedre Ernæring, bedre Boliger og bedre Beklædning; herved — og gennem den forøgede Fritid — skabtes der Betingelser for Arbejdernes fysiske og sjælelige Rekreation og for Familielivets Udvikling. Alkoholnydelsen var nu ikke længere en nødvendig Livsstimulans; Brændevinsforbruget indskrænkedes; Sansen for den personlige Hygiejne tiltog, og Sundhedsforholdene forbedredes. Paa Randen af Fattigvæsenet havde Driften til Selvopholdelse været svækket; nu vaagnede Arbejderne til Bevidsthed om deres eget Menneskeværd; Klassefølelsen vakttes. Arbejderne organiseredes i stigende Grad fagligt og politisk, og de stadig større Resultater heraf — forøget Indflydelse paa Fastsættelsen af Arbejdsbetingelserne og paa Lovgivning og Forvaltning — indgød atter Arbejderne Selvfølelse og Selvtillid. Socialt og kulturelt rykkede da Arbejderne i denne Periode utvivlsomt stærkere frem end nogen anden Samfundsklasse.

Udviklingen kan dog ikke karakteriseres som udelt gunstig. Trods alle Bestræbelser medførte dog stadig mange Beskæftigelser i Industrierhvervene Farer for Arbejdernes Liv og Sundhed; men Industrierbejdernes Tal steg, medens Antallet af de paa dette Punkt gunstigere stillede Landbrugsarbejdere var relativt stærkt aftagende. Den stigende Koncentration af Arbejderbefolkningen i Byerne var dernæst til største Skade navnlig for Børnene, hvis Tilværelse paa Gader og i Baggaarde var et

sørgeligt Surrogat for Landbørnenes sunde Friluftsliv. Arbejdets Mekanisering røvede Arbejdsglæden; det forcerede Arbejdstempo, Larmen fra Maskinerne og den Fare, disse ofte frembød, sled paa Arbejdernes Nervesystem, saaledes at den forkortede Arbejdsdag og den forøgede Løn tildels kun kan anses som en Erstatning herfor. I stigende Grad medførte denne Udvikling, at der til Arbejdets Udførelse krævedes en vis normal Standard, men herved (og vel tildels som en Følge af Minimallønsystemet) indskrænkedes Arbejdsmulighederne for de ikke fuldt arbejdsdygtige -- de svagelige, de unge og de gamle. Navnlige for de gamle blev Livet paa dette Punkt sværere; i tidligere Tid, da Tekniken var stillestaaende, sad de gamle inde med al Fagets Viden, og den bestaaende sociale Orden begunstigede deres Stilling; nu derimod stilledes snarere Krav til Hurtighed og fysisk Styrke. Allerede fra 40 Aars Alderen maa derfor Arbejderen i Reglen se sin Løn reduceret og fra 60 Aars Alderen desuden kæmpe med stigende Vanskeligheder for i det hele taget at opnaa Beskæftigelse.

Ligesom den kortere Arbejdstid og den forbedrede Løn tildels kun er et Korrelat til de stigende Krav, Arbejdet stiller, saaledes gælder det, at andre Forbedringer i Virkeligheden kun er en Afbødning af de uheldige Virkninger af den tekniske og økonomiske Udvikling. Man har opfundet Maskiner, der udfører det groveste Arbejde, men uden disse Maskiner vilde en stor Del af dette Arbejde overhovedet ikke blive udført. Visse Grene af Sociallovgivningen (Arbejdsløsheds- og Ulykkesforsikringen) er en Forsikring mod Farer, som tidligere truede Arbejderen i langt mindre Grad end nu. Dernæst var den økonomiske Fremgang vel absolut set meget betydelig, men i Forhold til Arbejdsydelsen, til Arbejdets Udbytte og til Fremgangen for de øvrige Samfundsklasser var den af langt beskednere Omfang. Endelig aflejredes den forbedrede Indtægt i en højere Levestandard; men det nye Niveau, som herved skabtes, syntes efterhaanden subjektivt en Nødvendighed og blev det lidt efter lidt ogsaa objektivt i en ikke ringe Grad. Nutidens Arbejder kan ikke leve det primitive Liv, som var Tilværelsen for 70ernes Arbejder. Dette er for det første som tidligere nævnt udelukket af Hensyn til de Krav, som det nutidige Arbejdstempo stiller til den materielle Tilværelse, men dernæst fordi han derved socialt vilde deklassere sig selv, og endelig ogsaa fordi de Varearter og -kvaliteter, som indgik i den datidige Arbejders Forbrug, tildels overhovedet ikke mere findes. Men det er da stadig vanskeligt at tilvejebringe

den Margin, som er Forudsætningen for, at det økonomiske Tryk kan føles lettet. Hertil bidrager endog selve Fremskridtet. I det tidligere mere ubevægelige Samfund var der i højere Grad end nu Ligevægt mellem de aktuelle Ønsker og Krav til Livet og Muligheden for deres Tilfredsstillelse; men — Appetiten er kommet, mens man spiste; flere og flere Goder synes opnaaelige og i hvert Fald ønskelige; men herved er skabt en stadig Spændingstilstand i Forholdet mellem Behov og økonomisk Evne. Indtægtens Forbedring var da ingenlunde ledsaget af en tilsvarende Lettelse af det økonomiske Tryk.

Endelig kan Arbejdernes kulturelle Udvikling have forøget Følelsen af Utilfredshed ogsaa med de ikke-materielle Livsvilkaar. Overfor den stigende Utryghed, som er en Følge af Arbejdsløshedens Vækst, er Forsikringen, selv om den ydede økonomisk Skadeløshedsholdelse, utilstrækkelig. Strejker og Lockouts maa for Kulturmennesker være barbariske Kampmidler. Og med Arbejdets stigende Afhængighed af Kapitalen følte Modsætningen mellem Interessen i dens Ledelse og den manglende Indflydelse herpaa i større og større Grad som et Misforhold.